Контрольный экземпляр

Массе а мехкий пролетареш, вIашагIкхета!

СЕРДАЛО

СОВЕТСКИ СОЮЗА КОММУНИСТИЧЕСКИ ПАРТЕ НОХЧ-ГIАЛГIАЙ ОБКОМА, НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТЕИ МИНИСТРИЙ СОВЕТЕИ ОРГАН

«СВЕТ» Орган Чечено-Ингушского обкома КПСС, Верховного Совета и Совета Министров ЧИАССР

Газет арадувл 1923 шера денз ★ ШИНАРА, 13 ИЮНЬ, 1989 ШУ. ★ № 70 (7728). ★ Мах 3 кеп.

ХАЛКЪА ХЬАШТАШТА ГIУЛАКХДЕ

«СССР правительства бергболча балха программа хьакъехьара» Н. И. Рыжкова доклад

Деза новкъостий депутаташ!

Укх зале хулаш мел латтачо, советски наьха теркам тIа мел озачо боккъонца хьахьокх вай общество дегIайоалаяра дикала керда этап хьахулаш латтилга — эггара дукхагIа къамаш дахача дунен тIарча паччахьалкхене Iаьдал юкъарчал доаццаш халкъага дIалуш латтилга.

ХIанзарча хан-юкъа башхалонаш а лоархIам а духхьал ишта кхетабеш, боккхача бехктокхама уйланца а дег тIара геттара доккха баркал оалаш а тIанийцар аз сай кандидатура правительствана керте оттаяр.

Съездерча ирача дискуссеца дувзаденна, со шеко йоаццаш, варгвац СССР Министрий Совето бергболча балха керттера лостамаш дIадовзийтарца цхьана мохк социально-экономически дегIакхувлара анализ ца йича. Цо депутаташта таро лургъя правительства болх кIоаргагIа бовза, вай экономикана хьалхашка йитта атта йоаца проблемаш къестаяра цо даьчун массе оагIорахьара мах бе, СССР Министрий Совета кердача составо де лерхIар довза.

*Цунга хьежача, сона хетаргахьа, ниса хургдар мехка эггача экономически хьа*ла анализ яргара дIаволавелча. Из цхьан кепара яц, хIаьта мах а бе-бе йиш йолаш я. Цу хьакъехьа Съезде принципиальни къамаьлаш деш иштта мах а бир цун.

Потребительски рынок халача хьал тIа я, финансаш а ахча лелара гIулакх а геттара нийрчадаьннад. Застоера сов мела арабоал юрта боахами капитальни гIишлош елгеи. Iилман-технически прогресс еча корта а болаш тоалуш хIама дац. Из цхьаболчарна хетар да. ХIаьта уж цу хьакъехьа иштта уйла хила бокъо йолаш а ба.

Хила йиш я кхы тайпа, аз-м аргдар, традиционни уйла. Къаман доход а производство дегIаахара темпаш а алсамъювл, ювлача хана кIезига а ца ювлаш. Промышленносте тIа мел кхийтта продукци тIакхийттай къахьегама овсарле лакхъяра чотагIа, хIаьта из де цIаккха а вIаштIехьдаьннадац экономика дегIакхувлара историе чухь. ВIалла ца хиннача тайпара дегIаух пайдаш. Лакхлу алапи а потреблене общественни фондаш а. Гола техай наха чубаха цIенош хьалдар, школаш, больницаш, детсадаш хьалъяр сихдара даькъе. Из вайцига долаш дар да, хIаьта цун иштта мах бар а хила йиш йола хIама да.

ХIаьта, юххера, кхоалагIдар. Уж процессаш бе-бе, вIашдухьале йолаши шоай тайпареи хилар хьадоагIа са а кхеташ вай дIайолаьча кIоарггача эргалонашкара, общество кердача дикала хьалага йоалача нийсъяланза яргйоацача геттара йоккхийча халонашкара.

Лоацца аьлча, хетараш бе-бе да. Цхьабакъда, дерригаш теркалдича мара царна могаргдац этта хьал долчча тайпара хьадовзийта, вай халонаш мичара хьайоагIа кхетаде, дIахо дIахьалхашкахьа ахара нийса наькъаш белгалде, долче, цун кIийлен тIа укх гарггарча 1 — 2 шера саготагIа дола декхараш санна, кердача правительства еррига программа а оттае.

Нах хатта бокъо йолаш ба: экономически кризисера сов мела ара хIана боал мохк? Цу а дукхача кхыча а хаттарашта дола жоп, из вайна дезе а ца дезе а, объективно хьадоагIа вай дIаяхача хана хинначунгара а тахан долаш долчунгара а.

СССР Лакхехьарча Совета Председателa М. С. Горбачева докладагIа йолча пренешка ца дувцаш дитанзар 1985 шера апрель хьатIаотташ вайга кхаьчача тIехьаленах дола доц. Вай чIоаггIа кхетаде деза, дукхача шерашка экономике хьаIайначa — Iалаьмате йоккхийча проблемайи халонийи айсберг геттара хьинаре перестройка еча дикь шера йошае йиш йоацилга. Цудухьа халкъа депутатий теркам цIаькха а тIаберзабе безам бар са — перестройка сенгара дIайолаелар — яхача дешага хьажара.

Съезда хьалхашка гуччахьа мукIарал де деза: СССР правительствана хьалхагIа дага ца хиннача тайпара боккха хилар мохк кризиса бухе Iочуннйза мухь.

Экстенсивно дегIаахар бахьанце 80-гIа шераш юкъекхаьчача хана экономикана маганзар мехка хьалхашка лаьтта лоархIаме кхо декхар цхьатарра кхоачащделга Iалаще:

халкъа хьал-таро тоае а хьахинна яьнна социальни проблемащ къоастае а;

хIанзарча хан-юкъа декхараш санна перспективни дараш а кхоачащде таро хулийтаргйола халкъа боахам эффективно дегIакхувла;

паччахьалкхен оборона лакхача боараме хулга Iалаще.

Эггара хьалха экономика дегIаярах. Цунна баргал еттар ерригача боахама системай инерце, интенсификаци, Iилман-технически прогресс тIа ца эцаро. Халкъа боахама дерригача доакъошна доал бе доаллаш яр затратни механизм. Машиностроени тIехьайнсаро, экономика бийдал якхара тIаерзаяь хиларо, потребительски сектор дегIаена ца хиларо ла йиш йоацача тайпара деформаци йир общественни производствана, социальни проблемаш къоастаяра из юстара яьккхар. Цунна IотIатоха деза агропромышленни комплекса эффективность лоха хилар, доазол дехьара кхачан продукташ тIа-тIа дукхагIа ийе езача дIакхаьчар мохк.

Экономически хьал нонагIо ирдир оборонни декхараш кхоачащде дезаш хиларо. СССР-ан США-нен юкъе тIема потенциалий паритет оттаянза ярг ца хиларо дIадийхар Iалаьмате дукха низаш тIадохийтилга, цига толашагIбола специалисташ гулбелга, кердагIа йола технологеши оборудовании, дефицитни ресурсаш хьожаелта.

Долче, затратни экономикас а оборонни комплексо а къаман дохода нонагIа дола дакъа дIакхоаллар. Наьха хьашташ кхоачащдарца дувзаденна керттера декхараш кхоачашдара ресурсаш таацар. Бухсоццача кхаьчача, дIаяха пятилетка екъаеннача хана социально-культурни сферана боккъонца стагнаци а хулаш, бахача наьха вахара боарам тоабелга цхьан моттиге латтийсар. Цох вIалла хIама оалаш хиннадеце а, ца хаддаш сихлуш латтар финансови дефицит, халкъага хIара шера хоам бора доходаш расходел дукхагIа я, яхаш.

Цу геттара халача хьале лаха езар кризис содаергйола, е дерригa дIадаьлча, из кIезиг-дукха мукъагIа юхасоцаергйола таро. Мохк, ма дарра аьлча, тупике кхоачабаьбар. Де хIама долаш дацар гIулакх. Перестройка хиланза даргдоаца хIама дар.

I. Производственни отношенешта перестройка яр — правительства балха тIа лоархIаметIбола лостам. ЦаI мара боаца нийса никъ хьийхар вайна вахаро — радикальни экономически реформа.

Цо лаца а йоагIаш керттера моттиг дIалаьцар ерригача советски обществана перестройка еча. Цун программа кхоачашъелга даьссача кулгаца дIадоладанзар вай. КIезиг-кIезиг гулъеш хьагулйир идеяш, тохкар теоретически лардаш, теркам тIабахийта Iомайора доазол дехьара опыт, эксперименташ чакхйоахар. Ала деза, из хан-юкъ дIайолалуш наха хеташ дараш бе-бе дар. Цхьабакъда, 1987 шу хьатIаотташ балха из дакъа чакхдаьккхар вай, хIаьта шерра дIадоладир боахам лелабара керда механизм хьаелга.

Юххьанца хала дар. ДIахьалхашкахьа дахара геттара чIоагIа новкъарле йора догматизмо, культа замах, волюнтаризмах, застоях юхедисараша. Тоъаш дацар де дезачун кIоаргта теоретически кIийле кийчъелга. ДукхагIча даькъе тохкамаш дара а гIалаташ дувлийтара а наькъагIа даьхкар вай, радикальни решенеш тIайе Iомалора.

Царех цаI яр — паччахьалкхен предприятех дола Закон — принципиальни керда правовой боахама акт кийчъелга. Боахам лелабара вай ханарча система юкъмоттиг, из хьаяра эша лард хилар цох.

Боккъалдар аьлча, из система хьаеча дерригa а шаьра дIадодац, хIанз а кизгах баьча наькъа тIа гIолла дIайодац экономически реформа. ЛерттIа вIаштIехьа яханза и цун цхьайола элементаш. Уж вайна йовзаш я, уж хьабелгалйоах балха практикас, хIаьта цхьайолча хана — ца хилча бакъахьа долча гIулакхаша. Бакъда, бIарчча хьанийцача, предприятех дола Закон леррагIа юкъедоаладаро хьахулийт боахама дерригa хьал хувцара хиланза дарг мел доацар, дукхагIа пайда хьабаргболча тайпара болх бара къахьегама коллективаш оарцагIйоах.

Кхетадеш да, экономикана дарба делга кога тIехьа ког а боаккхаш, де дезаш долга. Производственни отношенешта перестройка яра логикас вай кхоачадир мехка кооперативни болам юхаметтаоттабанза барг ца хиларга. Цу хьакъехьа дувцаш, масала, майрра ала йиш я СССР-ча кооперацех дола Закон кердадовлара наькъагIа баьккха аргIанара гIа бар, аьнна. Экономикана дIахо а демократизаци яра даькъе цIенхаштта дIахьалхашкахьа довлар дар из. ДегIаахара хала лазар кхийттад хIанз кооперацена. Кооперативни болама кхоане дукхагIча даькъе тийпа я из унахцIенача наькъагIа дегIаахарах, общество ший сий дакхха цунна магарах.

Цхьаькха шу даьлча — арендах дола Указ. Цо хьахьокх, кога тIехьа ког боаккхаш доалахьен а боахам лелабара а бе-беча формай лоархIам кердача тайпара кхетабарга вай дIахьалхашкахьа долхаш хилар. Долче, дIахьалхашкахьа долх дукха ха йоаццаш а, хьоаха ца деш дуташ хиннача дешашка хьежача. ХIаьта къаьстта лоархIаме да, цу тайпара дIахьалхашкахьа ахар алхха теоретически даькъе хинна ца Iеш, хаьддача практически гIулакхашка диллача а гуш хилар.

Управленена демократизаци яра никъ леррагIа чакхбахаро, халкъа боахаме организационни структурана перестройка яро, хIаьта керттердар, экономикана социальни переориентаци яро вай кхоачадир доал дара республикански а моттигерча а боарамашка самофинансированеи самоокупаемостеи принципаш дIайоаржаянза ярг ца хиларга. Из идея чакхъяккхара бе-бе варианташ техкай. Цу принципаш тIа союзни республикай балха перестройка яра хьакъехьара юкъарча положеней проект кепайоазон тIа араяьккхай.

Ювцача хана уж положенеш керттерча даькъе хьаллаьцар. Цхьабакъда, новкъостий, шоана йовз цу хьакъехьара цхьайолча республикай концепци. Цох дукхаза дийцад Съезде.

Гуччахьа дIаала деза, регионални хозрасчета даькъе цу республикашка даь дукха хIамаш теркам тIаозаш а корта болаш а да, аьнна. Цунца цхьана, ма дарра аьлча, шоашта экономически изоляци ярга юг цар цхьайола предложенеш а, хIаьта иштта кхьйола принципиальни положенеш а шекводаккхаш я, тхона хетачох, республикашта пайдане а хургьяц уж.

Дерригача дунен тIа хIанз чакхъювл низ бола интеграционни процессаш — иштта да вахаро дIадехар. Цудухьа толамга бода боккъонца бола никъ вай леха беза низаш кхотадарца, хIара союзни республика башхалонаши потенциали теркал а еш, хьахьетам мамогга дукхагIа бекъарца, вIаши пайдане долча тайпара экономически бувзамаш шердарца а юкъерсоюзни рынок сихагIа хьаярца а.

Хетаргахьа, дувца дезаргдац могаеш йолча регионални хозрасчета бе-беча элементий дикача а воча а оагIонех, хIана аьлча хIанзчул тIехьагIа доаггIаш дола закон кийчдеш а дувцаш а дукха болх бе ма безий. Цу деша хьакъехьа правительствана хетар сенах латт аьлча, из латт мехка моллагIа регион социально-экономически дегIаахара формаши методаши бе-бе яле а, политически даькъе СССР федеративни хьисапе вIашагIйоллар тёлха ца дарах, хIаьта экономически даькъе — цун кердача хьисапе халкъбоахама комплекс екъа ца екъийтарах. Хетачох, цу дерригача дешашка цаI шоллагIчох къеста ца деш хьежа деза.

Дийза даргдоацар да 1991 шера денз ерригa республикаш а регионаш а самофинансироване хьалашка болх бе ялар, хьатIайоагIача пятилеткана кийчъеш йола ерригa нормативни акташ цу принципашка хьежжа хила еза. Цхьабакъда, из дац 1990 шера къаьсткъаьстача республикашка регионални хозрасчета лоархIамегIа йола элементаш кхы тIа кийчъе йиш яц, яхилга.

КIезиг-дукха доашхаш дувца безам бар са доал дара организационни структураш эргаяьха тоаяр санна йолча реформа йоккхача блоках. Съезде геттара теркам тIабахийта дийцар цох. Правительствос фу даьд укхаза?

Экономика керттерча звенон чухь бе-бе структураш хьакхоллара керттерча даькъе тIадерзадаьдар вай низаш. Хьалй, масала, 800 гаргга керда производственни, Iилман-производственни, цу тайпара кхьйола объединенеш. Болх беш я массехк паччахьалкхен концерн, консорциум, ведомственни йоаца хьалхара корпорацеш. Укхаза а, белгала аьлча, цхьаца гIалаташ дувлийтар. ДагайоагIий шоана паччахьалкхен производственни объединеней (ГПО) гIайгIане опыт? ГIулакх дIадоладеча хана дагахиннар цаI дар, хIаьта хьахиннараш контораш яр. Царех йола положени дIаяккха йийзар. Вахаро Iомаду.

Юххьанцарча звенон чухь хувцамаш даро йиш хилийтар доал дара лакхера эргалонаш эргаяьха тоае. Цхьайола министерстваш а ведомстваш а дIаяьхай, царех цхьаярех юкъарсоюзни яраш яьй. Мохк бIарчча хьайийцача доал дара паччахьалкхен аппарат 600 эзар саг кIезигъяьй.

Шеко яц, производства керттерча звенон боараме боахам лелабара керда формаш хьакхолларга, духхьала бувзамаш а оптови торговли а дегIакхувларга хьежжа экономикана доал дара система эргайоаккхаш тоаергъя, отраслевой министерстваш кIезиглургъя, хIаьта цар функцеш наькъа санна хувцалургъя. СССР Конституцега хьежжа, Съездо чIоагIвача СССР Министрий Совета Председатела Лакхехьарча Совете дIачулургъя цу дешах йола хаьдда предложенеш.

Дийцачун итог а еш, къаьстта белгалдаккха безам ба са укхаза къамаьл даьча новкъосташа дийцар аз хьаллоацилга: экономикана радикальни перестройка елга хала дIадода, боахам лелабара реальни хьалашца дувзаденна тIаийца цхьайола решенеш биззача боараме я ала йиш йолаш яц. Эггара халагIча а бехктокхамегIча а этапе кхаьчай хIанз реформа, кулгалдара директивни а экономически а методаш йолча переходни ханъюкъа атта доацача хьалашка тохкамах чакхйоалаш я из. Из дукхагIча даькъе дувзаденна да реформа леррагIа дIахояхьарца, цун керттера принципаш вIаштIехьа а йоахаш, вай цунца цхьана декхарийла да мехка экономически стабильность талхаргйола хIама ца хилийта.

(ДIахододар 2-ча оагIо тIа).

М. С. Горбачев Бонне вахар

12 июне КПСС ЦК Генеральни секретарь, СССР Лакхехьарча Совета Председатель М. С. Горбачев ФРГ Федеральни президента Рихард фон Вайцзеккера хьехарах официальни визитагIа Москвера Бонне вахар.

М. С. Горбачевца цхьана дIабахар из накъавоаккхаш хургбола КПСС ЦК Политбюро член, СССР кхыча мехкащцарча гIулакхий министр Э. А. Шеварднадзе, Политбюро член, КПСС ЦК секретарь А. Н. Яковлев. СССР Министрий Совета Председатела заместитель И. С. Силаев.

Аэропорте М. С. Горбачев накъавоаккхаш бар КПСС ЦК Политбюро членаш: Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, КПСС ЦК Политбюро членалла кандидаташ А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов.

Накъавоакхараштa юкъе вар ФРГ гIулакхаштa СССР-е ханна поверенни вола Э. Хайкен.

* * *

Цу дийнахье М. С. Горбачеви цунца цхьана баха нахи Бонне дIакхаьчар. Аэропорте царна накъабаьхкабар ФРГ Федеральни канцлера заместитель, кхыча мехкащцарча гIулакхий министр Г.-Д. Геншер, кхыбола официальни нах.

Накъабаьхкараш ца бар ФРГ-ра СССР посол Ю. А. Квицинскии СССР-ера ФРГ посол А. Майер-Ландрути.

Депутата М. Ю. Дарсигова СССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТА СЕССЕ ДАЬ КЪАМАЬЛ

(Назрановски къаман-территориальни хоржаний округ Малгобекски района «Алханчуртский» совхоза бригадир).

Оаха, Нохч - ГIалгIайчен депутаташа хьаллоац Къамий Совета Председатела посте харжа оттаяь Нишанова кандидатура. Амма ала цхьа дош да са, новкъостий...

Съездо болх беча юкъа 140 гаргга телеграмма кхаьчай сога. СССР халкъа депутат со хиларах тарра, харжархоша сона хьалхашка оттадаьд 1934 шера Сталина дIаяьккха ГIалгIай автономи юхаметтаоттаяра хьакъехьара дош. Кхыча халкъашта санна гIалгIай халкъа духьала а геноцида кIийленаш кийчъяь хиннай 1944 шера низагIа нах Iобахьийтара акт хилалехьа дукха хьалхагIа. Халкъа конституционни бокъо эггара хьалхарча аргIагIа толхаяь хиннай 1934 шера, гIалгIай халкъа къаман хьашташ теркал ца деш, наха фу хет теркал ца деш ГIалгIай автономни область дIаяьккхача хана. ХIанз сталинско - бериевски зулам цIендаь дIадаккханза даргдоацаш хиларах гIалгIай халкъа хетар хьахьекхад 60 эзар саго, кхийна нийсбенначa нахах дукха дукхагIа бараша, кIал кулгаш яздаьча октябрьский (1988 ш.), апрельский (1989 ш.) кхайкаралаш тIа. Уж кхайкаралаш дIаденнад КПСС ЦК. СССР Лакхехьарча Советеи Министрий Советеи.

Цунца дувзаденна аз дех РСФСР чу а йоагIаш ГIалгIай Автономни Советски Социалистически Республика, исторически хьахинна йола ГIалгIайчен территори вIашагIа а тохаш, 1934 шера автономи дIаяккхалехьа ше хиннача тайпара гIалгIай автономи юхаметтаоттаяра дешага хьажар. ГIалгIай АССР хьаяра хьакъехьара дош къоастадарах хургьяр гIалгIай халкъа йизза а фактически а реабилитаци яра, сталински Iазапах хьахинна дерригa зуламаш цIендаь дIадахара, къаман политика ленински нормаш йизза кхоачашъяра акт.

Цхьаькха дош а да са депутатага Нишановга ала. Ленин дийна волча хана Кремла книжка тIа дIаязбаь хиннаб гIалгIай. Ленин веначул тIехьагIа, гIалгIай цIи тIера дIаяьккхай. Аз дех гIалгIай халкъа цIи цига юхаметтаоттаяр. Дагадохийтаргда аз укхаза, духхьал тхацига йолаш я из ха йиш йола музей. Къулбаседа Кавказа Деникин тIавенача хана, гIалгIаша цхьа большевик ца вийталга. Хьажал шо, Деникин чакхваьннача моттигашка тха барех эзараш нах дIабехка ма боаххий. Аз кхы дувцаргдац мел йоккха хало оаха лайнай. Сога харжархоша (20 эзар саго) аьннад, нагахьа санна вIалла а тарлой ер письмо Горбачевга шийга дIале. Аз цунга дIалу ер.

Баркал хилда ладувгIарах. **Горбачев М. С.** Сона хетачогIа, вай ладийгIад вайга бала кхоачача дешага...

(«Известия» яха газет. 1989 ш., 8 июнь).

КПСС обкоме

КПСС обкома бюрос могаяь тIанийцар Афганистане интернациональни декхар кхоачащдеш хинначарна Грозне памятник оттадарах йола ВЛКСМ обкома предложени. Цу тайпара оттадаьча памятника вай тIемахоша, социалистически Даьхен тешшамерча къонгаша чоалханеча хьалашка шоашкара гойтача лакхача патриотизма, интернационализма масалаша кагирхошта кхетам балара балха хьинар айдара гIо дергда.

НГIАССР Министрий Совета тIадиллад г. Грозне тIемахошта - интернационалисташта памятник оттадарца дувзаденна дерригa дешаш оттаяьча порядкагIа къоастаделга, дикагIа памятника проект оттаяра, из хьадара, дIаоттадара хьакъехьа конкурс чакхъяккхара координационни балхаш дара йола комисси вIашагIйоллалга.

Министерствай, ведомствай, предприятей, организацей кулгалхошка, хIаьта иштта беррицача нахага дIахойт памятник хьалдеча дакъалаца безам болча коллективаша, наха хьачутелаш йола взносаш гулъяра Нохч-ГIалгIай Жилсоцбанка республикански управлене ер № 700841 йола лаьрххIа счет хьайийллалга.

НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТА СЕССИ ХЬАЕЛЛАРАХ

БархIазлагIа хержача Нохч-ГIалгIай АССР Лакхехьарча Совета цхьайтталагIа сесси хьаелларгья 1989 шера 14 июне Iуйрийна 10 сахьат даьлча КПСС обкома политически просвещене ЦIагIа.

Депутаташта регистраци ергья 1989 шера 13 июне Iуйрийна 9 сахьат даьлча денз сайрийна 18 сахьат даллалца Нохч-ГIалгIай АССР Лакхехьарча Совета Президиуме (Победа пр., 23, 4-гIа этаж), 1989 шера 14 июне Iуйрийна 8 сахьат даьлча денз КПСС обкома политически просвещене ЦIагIа.

МОСКВА. СССР халкъа депутатий Съезд.

СУРТА ТIА: ВЛКСМ ЦК хьалхара секретарь Н. Мироненко (аьттехьарвар) къамаьл деш ва къонача депутатащца. Аьрдехьара аьттехьа — В. С. Гордеев (Чита), С. Т. Арыстанбаев (Казахстан), Ю. Ю. Сорочик (Львов).

В. ХРИСТОФОРА сурт. (ТАСС).

ДОККХА МАIАН ДОЛА СЪЕЗД

Интервью

Хови ма хиллара хIанз вай мехка йоккха событи я. СССР халкъа депутатий эггара хьалхара Съездо ший болх чакхбоаккхаш.

Дукха хаттараш ду, хетараш дувц, тайп-тайпара уйлаш я советски наьха цу Съезда балхаца дувзаденна.

Цхьаннена а къайле яц, мехка хулаш дола моллагIа а хувцамаш овлангара, вешта аьлча, тIакхувча ноахалгара, школагара дIа ца доладича цар лард, йолла, уж кIийле йолаш хилийта хала хургхилар.

Съезда балха хьакъехьа шийна хетар алар дийхар Назрановски района Iаьлий-Юртарча юкъерча школа хьехархочунгара Ф. Евлоевагара тха корреспондента.

— Фатима Османовна, фу аргдар Iа Съездо ший болх дIаболабарах?

— Шеко яц, вай советски халкъ демократе наькъагIа додаш хилара масал да из Съезд хьаеллар а цу тайпарча хьале цо ший болх дIаболабар а. ХIаьта вай мехка сона дагадоагIаш цIаккха а ца хинна хIама дар СССР Лакхехьарча Совета Председателалла М. С. Горбачев хоржача хана съезда делегаташа гуччахьа шоашта хетар дIаоалаш, критика еш, из гIулакх чакхдаккхар а.

— Хьона нийса хетий вай паччахьалкхен керте Михаил Сергеевич харжар?

— Съезд дIайолаелчахьа цIагIа, ара, балха — массе а метте зIамига а воккха а мел волча саго дувцар цунах лаьца да. Цо хьахьокх дерригача халкъа из мел йоккха событи я.

Паччахьалкхен кулгалхо вола саг мохк нийсача новкъа кхувла могаргдолаш хила веза. ТIаккха шеко йоаццаш ма дий вай мехка овлангара хувцамаш де доладаьр а демократеи гласностеи хьалхара мул дIаболабаьр а Михаил Сергеевич хилар. Цудухьа, сона хетачогIа, цул нийсагIа из гIулакх дIахьоргдолаш саг вац.

— Дуккхача кхыча доккхийча гIулакхаш тIа бола нах а ма хийржарий Съезде. Цу хоржамех фу аргдар Iа?

— Хоржамаш яха дош ший маIан долаш ма дий, цудухьа моллагIча гIулакха тIа вола саг а царна юкъера харжара кандидатураш хила езар, сога хаьттача, вешта аьлча, хоржамаш альтернативни хила дезар. Из дац Съезде могаяь йола кандидатураш цу гIулакхаш тIа хьежаяра пайдана яц е балхаш тIа хила хьакъ доацаш уж нах ба, яхилга.

Масала, Николай Иванович Рыжков, хьаховчогIа советски халкъа цунга йоккха симпати йолаш, наха лоархIаш, эздий саг ва, СССР Министрий Совета председатель хила хьакъ долаш а ва. Иштта ба кхыбараш а. Цул совгIа, конституционни бокъо а йолаш, цар кандидатураш увттаеча М. С. Горбачевна дикагIа а хов ше дIаболабаьча наькъа тIа шийца цхьана цIена из дукъ дIаувзаргдар малагIа ва. Цхьан дийнахьа уйла а яь, деш хIама вIалла мичад из.

ХIаьта а хоалуш да съезда цхьаболча делегаташта а цунга хьожаш, ладувгIараштa а демократи юхаувзаш санна хетилга.

Цудухьа, хилийта дезар уж хоржамаш альтернативни. Цхьаькха а да цу доккхача гIулакхаш тIа ухийташ бола нах кIеззига къонагIа хилча бакъахьа а хетар.

— Съезде тайп-тайпарча къамех болча депутаташа тайп-тайпара уйлаш, хилча бакъахьа хургда, аьнна хетараш ма дувций, Цу хьакъехьа фу аргдар Iа?

— Шеко яц, къамашта юкъе нийсхо лелае еза. ЦаI дикагIеи вож вогIеи дац къамаш цхьаккхаш а — шеддар цхьатарра да.

Вай дай кица да «Юстара лийначох йис кхийний» яхаш. Цудухьа, сона харцахьа хеташ хIама да цхьаццайола союзни республикаш юстарйовла гIертилга. Вай дувцаш мел дар халкъаш вIаши гаргагIерта, дегIалъаха деза, яхаш ма дий, иштта ца хилча йиш а яц вай мехка — дунен тIа эггара хьалхарча социализма мехка.

Республикаш шоай лоIамагIа вIаши гIулакхаш леладе, дегIааха таро йолаш хила еза, яхилга-м ше ма дий. Амма совдараш ца эшараш да.

— Халкъа депутатий Съезда хьакъехьа кхы фу ала ловргдар хьона?

— БIарчча хьанийцача, из Съезд вай мехка вахаре чIоагIа лоархIам болаш а доккха маIан долаш а хIама да.

Бакъда, белгалдаккха лов сона цхьаькха: организационни дешашта Iалаьмате дукха ха йоайир съезде, хIаьта иштта дукха дар амбицешца дувзаденна цхьаццадола цаэшараш а.

ХАЛКЪА ХЬАШТАШТА ГIУЛАКХ ДЕ

«СССР правительства бергболча балха программа хьакъехьара» Н. И. Рыжкова доклад

(ДIахододар. Доладур 1-ча оагIо тIа).

Цунца дувзаденна хьдда дIаала безам ба са доал дара бокъонца йолча экономически методашта се тIехьа ва, аьнна. Аз хьалхагIа а белгалдаьхад, радикальни реформа чакхъяккхарца боахам лелабара социалистически система керда модель хьаярга вай тIа-тIа гаргагIа ухилга.

ХIанз Iилман общественносто, кепайоазоно йоккха дискусси ю цу тайпарча экономически модела керттерча принципех. Правительства позице ларде улл социалистически рынка лоархIам кхетабар, вай экономике конкуренци хулга. Со чIоагIа тешаш ва боахам лелабара кердача системе рынок тоаме дегIаахa йиш йолаш хиларах, хIаьта сага болча аьтонна цо гIулакх дергда, нагахьа санна рыночни кегарах граждений хьашташ тешшаме лорадергдола эффективни экономически механизм вай хьанколле.

Рынок дегIайоалаяра керттера эшар фуд аьлча, из да монополизм эшаелга. Из хIанз а чIоагIа низ болаш я, хIаьта дукхагIча даькъе из бехке я вайцигара халонаш а кхоачамбоацараш а хилара, къаьстта маьхаш увттадеча. Тахан ззарнел совгIа йоккха а тIехйоккха а промышленни предприятеша потребителашта шоай условеш увттаю. Кхетадеш да дерригача доакъошка конкуренци хулга хиланза даргдоацаш хIама хилар. Цу гIуланха, тхона хетачох, монополена духьалара законодательство тIаэца деза. Цу тайпарча закона проекта тIа хIанз болх беш я экономика Институт, СССР Iилмай Академе США-и Канади Институт. Проект дIачулургья СССР Лаккхехьарча Советага, хетаргахьа, укх шера а луш.

Экономически реформа кIоаргъярах дувцача хана кердача правительства бергболча балха керттера лостамаш ераш да:

хьалхардар — регионально хозрасчета принципегIа союзни республикайн моттигерча Советийн балха перестройка яр. Из проблема хьалхарча моттиге оттаю аз алхха экономически хинна ца Iеш, бокхха политически а лоархIам болаш хиларах;

шоллагIдар — доалахьен бе-беча формаех пайда эцара ларда тIа хозрасчета моделаш, структурни формированеш эргайоахаш тоаяр. Яхь лелаяра а конкуренци хилара а кIийлен тIа боахам лелабара ерригa формаш дегIаккхувлар духьа экономически правовойи нормаш хьае, хIаьта цхьайолча хана хIанзарча законашка юхахьажа езаргья законодательни органаш а исполнительни Iаьдал а;

кхоалагIдар — рыночни гIулакхашта доал дара вай ханара пайдане методаш хьаяр. ДегIаенача рынка хьалашка паччахьалкхен регулировани е еза халкъа хьалтаро тоаяра а социальни даькъе цун га даккхара а;

диъалагIдар — паччахьалкхенна, республикашта, моттигерча Советашта, предприятешта, бахача наха юкъе нийсхо йола финансови гIулакхаш леладелга Iалашду налогови политика керда принципаш кийчъелга.

Шеко яц, ший диалектика, логика, дегIаахара этапаш йолаш я экономически реформа кIоаргъяра а эргайоахаш тоаяра а процессаш. Вай декхар — цу хIаман тIехь дерригa кхетадеш хилар.

II. Структурни эргалонаши экономика социальни переориентаци яра хьалхара итогаши. Цунца цхьана, новкъостий, къаьгта гуш да, радикальни экономически реформа цхьан ханна халкъа боахаме кIоаргга структурни перестройка яра дола геттара доккха гIулакхаш кхоачашдарца чакхъяккха езилга.

Экономике хьалха хьахинна структура геттара консервативни, езъенна йолаш юс. Цох лаьца ала йиш я, кхы мел дар дIадаьлча, ерригача керттерча промышленно-производственни фондех 60 процент совгIа яр бийдал хьаеча халкъбоахама комплексашка, вешта аьлча, промежуточни продукци хьаеча хиларга хьежача а. ХIаьта наха хIара дийнахьа эшараш Iалашдеча доакъошка уж геттара кIезига я: яйгача промышленностага 4 процент мара кхачац, кхачан — 6 процент.

Исторически хьахинна производство дукхагIа дегIаккхувлара тенденци йохайча мара производства средстваш, экономика халкъагахьа ерзалургъяц. Цунах латт халкъа боахаме кардинальни, структурни хувцамаш дара маIан.

Цу лоархIамеча проблема цхьаьнка цхьан оагIонах. Итташ шерашка, индустриализаци елга дIадоладаьча хана денз, вайна моттар вай мехка производственно-технически потенциал дунен тIа эгтара низболашагIа а эггара кердагIа а я, аьнна. Низага диллача из иштта а да. Духхьал цо таро еннай мехка эгтара чIоагIагIа а сий долашагIа а йолча паччахьалкхенах цаI хила.

Прогрессивностахи эгтара кердагIа хиларахи лаьца аьлча, гIулакхий реальни хьала яьча анализо хьахьекхар керттерча призводственни фондай 1,9 трлн. сомах 40 процент пайдан йоацилга.

Къамаьл а доацаш цу тайпара хьал геттара воча оагIорахьара Iаткъ экономика эффективноста. Из шедолча хIама Iаткъ, продукце прогрессивни тайпаш карадерзадаргара, къахьегама овсарлентарен хьалашкарен, изделей дикалгара денз мехка дукхача регионашкарча экологически хьалага кхачалца.

Ховш ма хиллара, керттера фондаш технически кердаяхар керттерча дешах цаI хургда. Цхьабакъда, ший тароний реально мах бе беза, хIана аьлча, вай хIанз из декхар шеррача фронтагIа кхоачашде вIаштIехьдац — ма дарра аьлча, мехка из дара эшаш дола хьалаш дац. Декхар латт, керттера лостамаш къоастадарах, хIаьта хьалхарча даькъе, наьха вахарца дувзаденнараш а къоастадеш. Халкъа боахама модернизаци яран из эргабаккхаран эша хьалаш хьадара вайна эш низ бола, кердагIйола машиностроени. Цунца дувзаденна из дIахойодача хана приоритетно дегIаккхувлара терко е еза.

Новкъостий!

Аз аргдар, керттера, эггара халагIдола декхар бергича халкъа боахама социальни переориентаци яра тIадерзадаь структурни эргалонаш елгах латтар, аьнна.

Итташ шерашка вай общество дегIаккхувлача керттера а лоархIаш тIаэцар дукхала хьонхамаш — мел кIор, руда даьнкхад, мел чон, болат лоаладаьд, масса гектара тIа ялат дIадийнад, иштта кхыдараш. Вай теркал ца деш дитар, дерригача дегIаденача дунен тIа къаман карагIдаьннарий бокъонца бола бустам арифметически дукхагIа хилар а боацаш, уж боарамаш качественно хьалдизар болга. Юххера а вай геттара воча социальни хьокхамашка кхаьчар.

ХIаьта из керттерча даькъе наьха вахара услови я. Цу дешашта тIехьа вайна массанена а дика довзаш дола сурташ латт: наха чуIе фусамаш ца таар, транспорт къе хилар, товарий хронически дефицит, саг ца ларкхIар, обществе дегIаухаш латта социальни кхохкам. Быт дика вIаштIехьа ца яккхар бахьан долаш дукхачарна хана-жерахьа паргIата варгвац со яха уйлаш чуйосс, геттара чIоагIа хало оз къоаноша, инвалидаша, бераша, кхалнаха.

Белгалдаккха деза, вай экономика санна йолча чоалханеча системай йоккхача масштабашкен инерционнастаген диллача из тоаяра процесс хеттача тайпара атта яц.

Цхьабакъда, лоархIаме дар сеца латтача хана хьахинна тенденцеш йохаяр. Белггала позитивни структурни эргалонаш е 1988 шера мара карагIдаланзар.

Хьазца, къаман доход дIахьа екъар. Хьалха, производственни мощносташ хьаярга дIадодаш дола цун дакъа массаза дукхагIа хулар, хIаьта цунга хьежжа, потребленега дIайохийташ йолча ресурсай дакъа кIезиглора. Хьал хувцадала доладелар. Из къаьгта гуш да мехка паччахьалкхен бюджета расходашка хьежача. Нагахьа санна, уж бIарчча хьайийнача, 1989 шу 1985 шераца нийсдича 26,4 процент дегIаенна яле, хIаьта социально-культурни мероприятеш чакхъяхарга дIайохийта расходаш — 33 процентага кхоачаш, пу даькъе, просвещене — 34 процент, унахцIено лораеча — 45 процент, финансироване ерригача источникий чотагIа чуIе фусамаш хьалъеча — 37 процент дегIаенай.

Тахан майрра ала йиш я укх пятилетке социально-культурни сфера материальни база дегIаккхувлара остаточни принцип эшае вIаштIехьдаьналга. Производственни йоаца гIишлош хьалъяра дIахьежаю инвестице производственни капитальни вложенел шозза совгIа сихагIа дегIаух. Цу тайпара гIишлош яра тIатоха средстваш дIаяхача пятилеткаца нийсйича 1986—1990 шерашка 80 млрд. сом гаргга хул. Нагахьа санна, иттлагIа пятилетка хьалхарчунца нийсйича чуIе фусамаш 17,5 млн. кв. метр йоагIачул кIезигагIа хьалъяьяле, хIаьта цхьайттлагIча пятилетке из боарам практически лакхбаланзар, бакъда, укх пятилетке 100 млн. кв. метрага кхоачаш дегIабоагIаргба из. Цу тайпара хьал хьахулаш латт юкъера дешара школаш хьалъеча а. ИттлагIча пятилетке школаш 1,3 млн. моттигага кхоачаш йоагIачул кIезигагIа хьалийр, цхьайттлагIча — 1,5 млн. моттиг кIезигагIа, хIаьта укх пятилетке 2,5 млн. моттиг дукхагIа елга Iалашдергда. ДIаяхача шин пятилеткаха больницаш хьаелга 28 эзар маьнгега кхоачаш лохдаьдар, хIаьта укх пятилетке 65 эзарнега кхоаачш лакхлургда.

Къаьстта белгалдаккха деза, жилищни программа, шеко а йоацаш, кердача правительства массаза йоакхо еча гIулакхашта юкъе хургхилар. ХIана аьлча, хьалхашка оттадаь декхараш кхоачашдара 30 млн. гаргга квартира хьае езаргъя. Укхаза хьагуш да, хьатIайоагIача пятилетке 850 млн. кв. метр чуIе фусамаш хьалъелга Iалашде дезалга, укх пятилеткера 650 млн. кв. метр йолаш. ХIаьта кхы а дикагIа дар 900 млн. кв. метр хьаярга кхоачалоре. Цо 18 миллион дезала вахара хьалаш тоаде таро лургьяр.

Укх пятилетке экономика социальни лостам чIоагIбеча белгала гIа баькхаб. Цхьабакъда общества эггара ирагIйола проблемаш къоастаяра вай мехка хьалха цу масштабашка чакх ца яьккхача тайпара структурно-инвестиционни хьисапе йоккха экономически перестройка е еза. Из хала а цхьадолча даькъе чоалхане а процесс я, цхьабакъда, из фух даь а чакхъяккха еза.

III. Социальни политика — правительства бе безача балха бIоагIа. Шеко яц, керда вIашагIъеллача СССР Министрий Совето ший берригa болх хIара сага а бIарча общества а эггара лоархIамегIа дола де лерхIараш — кхачанца, товарашца, деча гIулакхашца, чуIеча цIеношца, унахцIено лораяра а дешар хьехара а дешаца нах Iалашбара, халкъ духовно дегIадоаладара таронашца Iалашдара, Iалама среда лораяра декхараш кхоачашдара тIаберзаберг хиларах.

Укх карарча пятилетке а правительства теркама юкъамоттиге лаьттад кхачан доаца товараш хьадара дешаш. Кхаь шера уж арахецилга 32 миллиард сом (18 процент) лакхденнад, практически лаьрхIача из хьалха дIаяхача ерригача пятилетке тIакхийттачоа нийсса да.

ХIаьта а цунах кхоачам хиннабац этта хьал меттадоаладара. Потребительски рынка хьала Iаткъаш хилар кхачан доацача товарий импорт кIезигъяр, из бахьан долаш цар рыночни фондаш 1988 шера а 1985 шера хиннача боараме хиннай.

Из бахьан долаш кхы тIа гIулакхаш де дийзар товараш дукхагIа арахецара, уж хьадара йола материальни база чIоагIъяран эргаьккха тоаяран. Кийч а я 1988 шера тIайицаяр яйгача промышленноста предприятеш технически кердаяхара программа. Цу отраслена лаьрхIа хIанзара техникен технологии эцара, валюта гIулакх хала дале а, 1 миллиард сом совгIа доазол арахьара кредиташ нийцар вай.

Потребительски рынкера хьал тоаделга сихдара решенеш тIайийцай болх беш йолча дуккхача предприятешка перепрофилировани яра хьакъехьа. Цунна тIаерзаяь я оборонни заводий конверси а.

Расчеташа хьахьокхаш ма хиллара, 1989 шераца нийсдича 1990 шера кхачан доаца товараш арахецилга 45—50 миллиард сом (20 процент) лакхде деза вай, из хул дIадахача кхаь шера юкъера лаьрхIача шера хулаш хинначул 5-зза гаргга дукхагIа.

Духхьал из де лерхIар чакхдаккхара тIаерзаяь я 1990 шера плана проект кийчъеча хана СССР министерстваши ведомстваши, союзни республикай Министрий Советаш. ХьалхагIе яьча проработкаша хьахьокх: хьатIадоагIача шера 1989 шера планаца нийсйича дукхагIа арахеца йиш хилар барзкъаш дутта машинаш — кхоалагIа дакъа, хIамаш тега машинаш — 20 процент, радиоприемни устройстваши магнитофонаши — 16 процент, мебель — 12 процент.

Правительства гIулакхаш чакхдаьхад бахача наха маьхагIа гIулакхаш делга шердара даькъе. Пятилетка кхаь шера цар боарам 38 процентага гIортташ лакхбеннаб, хIаьта пхе шера планагIа 58 миллиард хиннача 1988 шера 62 миллиардал тIехдаьннад уж. Цхьабакъда вай хьае езаш да гIулакхаш дара индустри.

СССР Лакхехьарча Совета Председатела доклада тIа белгалдаьха да унахцIено лораяра, образовани дегIайоалаяра низаш тIадерзаделга. Цу дешашта чIоагIа критика йир халкъа депутаташа, конструктивни предложенеш а тийлар. Шеко йоацаш да керда хьаеш йолча правительства уж ларде оттаергйолга тIехьатетта йиш йоаца проблемаш къоастаеча хана. Цхьаькха тIатохаргда аз, унахцIено лораяра ерригa система дикагIча кердача доазонаш тIа яккха езилга. Расчеташа хьахьокх: ресурсашта укхаза концентраци яро, цу даькъе оборонага дIадодачун чотагIа а, керда таронаш хьаелл 500 эзар маьнги бола керда больницаш хьалъе, сменагIа I миллион посещени хургйола поликлиникаш хьалъе, эргаьхьа тоае дарбан-профилактически учрежденеш, 2,5-зза дукхагIа лоаттае хIанзара медицински техника. Овлангара хийца кийчде деза молхашца. Къаьстта йоккха дефицит холуш ярашца, кхоачам хиллал нах Iалашбара дешаш.

Ала деза, вай фармацевтически промышленносто мехка эшаш ярех алхха 45 процент мара молхаш Iалашъяц. Даймехка фармацевтика дегIайоалаяра доккхийча гIулакхий комплекс чакхъяккха еза вай. Укхаза а цIенхаштта оарцагIдаха деза союзни республикай нисаш. хIана аьлча хIанз экологически хьал ирдаларо цхьайола предприятеш дIакъовла езача кхоачадаьд гIулакх. из бахьан долаш кхы а чIоагIагIа халача оттадаьд медикаменташцара хьал. Дош сихагIа къоастадара кхоъйинъ фармацевтически заводаш хьалъяь яхара йола таро а, хIаьта иштта кийча молхаш импортагIа дукхагIа эцара йола таро лохалга а дицдалийтац оаха.

ХIанз са безам ба халкъа депутаташта чIоагIгIа дагадоахаш дола дешаш къаьстта белгалдаха. Дувцараш да царех теркал ца деш тесса дита цхьанна а сага бокъо йоацен дита йиш йоацен дешаш. Из доагIаш да бахача наьха белгала группаш материальни Iалашъяра.

ШийтталагIча пятилетка шерашка чакхдаьхад из проблема къоастаяра тIадерзадаь дола тIехьатетта йиш йоаца централизованни гIулакхаш, Алапеш тIатехад къахьегамхой цхьайолча категорешта. Ала деза, финансови хьал чIоагIа аьттув боацаш хиннадале а, парте XXIV съезд хиннача хана денз хьахинна дола къаьнара декхараш дикка бокххача боараме дIадала вай укхаза вIаштIехьдаьналга.

Iалаьмате боккха лоархIам болаш лаьрхIад оаха кIезига таро йолча дезалашта, ноаношта, бераштa кIезиг-дукха мукъа гIо делга.

Кхаь шера бахача наьха хIара сага лаьрхIача потреблене общественни фондашкара дIаденна ахча а льготаш а 83 сом тIакхийттай, 1988 шера 613 сомага а кхаьчай.

Социальни политиках дувцаш, укхаза из дукха дийца дале а, къаьстта белгалдаккха дезаш лерхI аз пенсионераш, инвалидаш, дукха бераш дола а къона а дезалаш санна йолча социально кIезигагIа Iалашъяь йолча бахача наьха группай материальни хьала общества а паччахьалкхен а болча бехктокхама хьакъехьара дош.

Цу хьакъехьа запросаш еннай сога дуккхача халкъа депутаташа.

Правительство кхетадеш я тахан 40 миллион гаргга саг кхоачам хиллал таро йоацаш къе вахаш хилар. Цудухьа мехка латтача ерригача тайп-тайпарча проблемех из эггара чIоагIагIа лазаш ярех я, цо хьахьокх социальни нийсхо ца хилар, къаьстта обществона дерригa дIаденна болча наьха хьакъехьа аьлча. ХIаьта цудухьа къаьстта боккха лоархIам болаш лерхI оаха хIанз хьинаре болх беш кийчдеш дола пенсионни Iалашон керда Закон. Укхазара тха позици чIоагIа я — кхыдола социальни дешаш тIехьадаха дезаргда, хIаьта пенсионни Iалашон проблемаш кхойтталагIча пятилетке къоастае еза. (ТIоараш тох).

Цунца цхьана бокъонца гуш да, цхьадола дешаш тIехьатетта йиш йоацаш хилар. Из къаьстта ира а дог лазаш цкъа санна дуккхаза белгалдаьккхад Съезде.

ЦК Политбюроси правительстваси массе оагIорахьара техкай пенсе хьакъехьа хургдолча Закона доазонашка къоастае езаш йола цхьайола эггара ирагIен тетта йиш йоацен проблемаш къоастаяра ханаш гарга озарара таронаш. Халкъа депутаташа хьаллоацаргъя мот сона ЦК Политбюрон СССР Министрий Советен хьатIадоагIача шера 1 январе денз укх тайпара гIулакхаш чакхдаха йиш хилара хьакъехьара позици;

болхлой, гIулакхерча наьха, колхозхой пенсей минимальни боарамаш лакхдар, бетта 70 сомага кхаччалца, пенсешца Iалашбара йола башхалонаш дIа а йоахаш, вешта аьлча, хIанз долаш долча болхлойн гIулакхерча наьхен минимальни алапей боарамга кхоачадеш. Цо таро хулийтаргья 20 миллион сага материальни хьал тоаде, цу даькъе 8 миллион колхозхочун а;

цхьоалагIча группа инвалидашта 80 сомага кхоачаш, хIаьта шоллагIча группа инвалидашта — 60 сомага кхоачаш пенсей минимальни боарамаш лакхдар, миллион совгIа нах ба уж;

бетта 60 сомага кхоачаш пенсей боарамаш лакхдар кхаба саг воацаш бисача эскаре гIулакх деш боабаьрий исташта, хIаьта иштта льготашка диллача Сийлахь боккхача Даьймехка тIем тIа дакъалоацаш хиннаранна уж нийс а беш — уж 800 эзар саг ва;

тIема инвалидашта законодательствагIа оттаяь къоанала пенсешта йола надбавкаш бетта 15 сом, дIателар пенсей максимальни боарам мичча беса бале а — уж 300 эзар саг ва;

мах боацаш медикаменташ ийс бокъо ялар Сийлахь боккхача Даьймехка тIем тIа дакъалоацаш хиннараштен эскаре гIулакх деш боабаьрий исташтен — уж 7 миллион саг ва;

мах боацаш городе лелача транспортаца лела бокъо ялар тIем тIа дакъаловцаш хиннараштa, хIаьта иштта тIема шерашка са кхо ца деш къахьегарах орденаши медалаши еннараштa — уж 6 миллион гаргга саг ва. (ТIоараш тох).

Из бахьан долаш хьатIадоагIача шеррехьа а 22 миллион гаргга саг реально холуш хургва шоай вахарера хувцамаш.

Дукхача наьха декхараш теркал а деш, предложени оттаю 1990 шера денз болх беш болча болхлошта цар хьийгача къих доагIар дIададлара увттаяь ерригa ограниченеш дIаяха, цар пенсей боарам мичча беса бале а. Цо чIоагIдергда къахьегаме материальни хьашт долаш 7 миллион гаргга саг хилар. (ТIоараш тох).

Из дерригa а дара 6 миллиард гаргга сом эш. Гаргарча хана правительства белгалъергья источникаш, хIаьта уж СССР Лакхехьарча Совета комиссешцен комитетащцен цхьана ювцарг а я. Из деча хана къаьгга гуш да, из проблема къоастаелга — ерригача общества, хIара предприятен организацен йоакхо е езаш хIама долга.

Уж а обществе хьахинна кхыйола а ира социальни проблемаш къоастаяра дукхха финансови ресурсаш эшаргйолга бакъда. Уж вайга хьакхача йиш хургья, нагахьа санна экономика эффективность дегIайоагIе. ТIаккха мара хургдац уж къоастаелгах реальни хIама.

Съезд болх беш йолча хана М. С. Горбачева предложенегIа халкъа депутатий составе вIашагIйолларгъя паччахьалкхене хьахинначa льготий система хьакъехьарча дешай комплекс ювцара йола комисси. Из теркал а деш мехка кулгалхоша предложени оттаю хIанззехьа а, социальни нийсхон принципашка хьежжа, тайп-тайпарча медицински учрежденешка, хIаьта иштта ведомственни санаторешкен салаIара цIеношкен цамогаш бола нах лелабара йола башхалонаш дIаяхара, царна юкъе СССР Минздравера ИньлагIа керттера управлени а йолаш.

IV. Кхачан проблема къоастаелга — къаьстта йоакхо е езаш хIама да. Новкъостий халкъа депутаташ! Къаьстта дувцаргда аз агропромышленни комплекс дегIайоалаярен баха нах кхачанца Iалашбарен дешаех. Цу темагIа дувца Iалаьмате хала да. Цунах лаьца мел дийцараш, тIа мел ийяь решенеш — уж кхоачашйича, из проблема дIаяллал дукха хиннай. Бакъда, из юсаш я. кхыметтел ирагIа хулаш а латт. ТIаккха итташ шерашка тIанйяь решенеш де лерхIарашка кхаьчаяц. керттерча звенон хьашташ кхоачашдеш хиннаяц — хIаьта хьалхарча даькъе ахархой хьашташ.

Экономика из сектор Iочуяхачара хьалъяккхара вай мехка дукха низ тIабахийтаб, аьнна, ма хеталой. Цига дукхагIа а хьежаеш, дIахьежайора инвестицеш, техника, материальни ресурсаш, вIаштIехьдоахар юрта городо шефски гIо ду яхилга. Из дерригa а йоккхача масштабегIа дора, бакъда. цу дерригнена а тIехьашкара бIаргагацар, юкъарчал доацаш, лаьттан тIа болх беш вар. Цул совгIа, центрера йоагIаш хиннача дукххайолча починаша, регионални инициативаша гIулакх кхоачадора ахархочох массе а метте а йиш мел йолча, боахамаш доккхагIа дар е вIашагIдахар, наьха коара бешамаш хедаяри шоай доалахьара доахан дIадахари санна йолча экспериментий объект еча.

Продукци арахецара темпаш юха а ца соцалуш, лохъяла йолаелар юрта. КховзткъалагIа шераш кхоачалуча хана из шера юкъардегIаахар 27 миллиард сомага кхоачаш а, шоай истолаш тIа кхы тIа беркат доагIаргхиларах советски наьха тешам бенна а хиннабале, цул тIехьагIа из тешам тIехьагIа дукхагIа бовш, байна дIабаьлар. ИйслагIча пятилетке шера юкъара тIакхеташ дар 20 миллиард сом лохделар, иттлагIча — 15-нега кхоачаш, хIаьта цхьайтталагIаир чакхйоаллаш — 10 миллиард сомага кхаьчар. Амма, из иштта дале а, цу хана юрта балах ма барра ерригача паччахьалкхен бала хиланзар. Цох лаьца массанахьа а дувцар, бакъда, управлене массадолча боарамашка абстрактно тIаэцар из.

Вай агропромышленни комплексана чIоагIагIа Iаткъаш дола хIамаш дукхагIа бIаргаго даьлар. Тоъал резервании страховой фондаши ца хилар бахьан долаш кхачан йоккхий закупкаш е езача эттар паччахьалкхе. 1964 шера кхачан продуктай импорт 1,4 миллиард сом хилар. 70-гIа шераш юкъенхоачаш 6 миллиардага кхаьчар из, хIаьта 1981 шера — 15 миллиард сомага кхаьчар.

1985 шера паччахьалкхени кооперативни торговле 111 миллиард сома маьха декхача кхачан товарех 16 миллиард сома дараш импортни дар.

Кхачанцара хьал укх тIехьарча шерашка практически тоаденнадац. Хьалха санна юс импорт. ХIаьта цунца цхьаьца наха кхачан товараш ца тоъаш хилар дегIаденад, хIанз 20 миллиард сом совгIа хиннад из.

Из дош дIахойодача хана кхы а ирденна латташ хилар тIехьхарча хана хьахьокх укх даннеша: 1987 шера мехко 134,4 миллиард сома маьха е 1986 шераца нийсдича 5,8 процент дукхагIа продукташ йоахаш хинналe, 1988 шера уж практически тIакхийттаяц.

Къаьгга кхетадеш да производственни отношенеш радикальни эргаяхара ларда тIея юртарча боахама механизмана дIахойодача хана овлангара перестройка ярцен мара гIулакх цIенхаштта дикагIа хургдоацилга. Се чIоагIгIа дог тийша а волаш, белгалдоакх аз, цу лоархIамерча гIулакха ларде вай ахархой хьашташ дахка дезаш хилар. Укхаза мара яц хIанзле хьакхелла йолча материально - технически база тIа кхачен бийдали хьаелга лоархIам боллаш дегIадоаладара таро. Цунца цхьана де дезараш да агропромышленни комплекса материальни база дикагIча оагIорахьара кердайоаккхилга, хиланза яргйоаца техникен ресурсаши юрта лоаттаелга, Iилман-технически прогресса карагIдаьннарех пайда нийбар тоаделга.

Цу даькъе аз диза хьаллоац землеустройствахи лаьттах пайда нийбарахи дола законодательство хувцара хьакъехьа халкъа депутаташа дийцараш.

Дешаш, ма дарра аьлча, актуальни да. АрендагIа долча Указа адресагIа укх трибуна тIара яь критика дукхагIдолча даькъе нийса яр: указ — ханна дола документ, цудухьа цунна къоасталургдацар арендаца дувзаденна дерригa дешаш. ШерагIа йола законодательни акташ эш, са теша безам ба СССР Лакхехьарча Совете из дош доагIгIача бесса леладергхиларах. Амма, сона хетачох, вай хIанз а тIайоагIача хана а вIашдухьала увттае езац колхози совхози ший лоIамагIарча ахархочун боахама е арендаторий кооперативана. Эггара керттердар — доал дара тайп-тайпарча формайн шоай доалахьенах безам бар дарен ларда тIа шоай лоIамагIа доал де ахархошта таро ялар. (ТIоараш тох).

Цунна тIаерзаяь я агропромышленни комплексана управлени елга эргадаьккха тоадарах йола укх шера март бетта тIайица решенеш. Уж кердача регионални политикана жоп луш а хIара доазон тIа баха нах кхачанца Iалашбара моттигерча органий бокъонаш шерьяран бехктокхам лакхбаран тIаерзаяь а я.

Экономически отношенеш хувцарца цхьана юрта юкъмоттигера, аз-м овлангара аргдар цох, дош да из социальни дегIайоагIачара доккхий кхоачамбоацараш дIадоахилга. Укхаза вайна иштта хиланза яргйоацаш я принципиально нерда подходаш. Мартовски Пленумо декхар оттадаьд юртара дезал дика тоаьяча фусамашца Iалашбелга укх гарггарча хана тоаде. Наькъаш дахкара тIадерзадаь массехк хьаьдда де дезар къоастадаьд. Цу дерригача гIулакхашта лаьрхIа кердача пятилетке 2,4-зза дукхагIа хила езаш я капиталовложенеш. Аз иштта хьаллоац юрташка гази электричествои чуйиллара боарам цIаьхха лакх ца бича, цар ерригa социальни инфраструктура радикально ца хийцача яргйоацаш я, яхаш, укх трибуна тIара халкъа депутаташа даь къамаьлаш. Цу гIулакхага, тхона хетачогIа, дIаяхийта еза 120 миллиард сом капитальни вложенеш е укх пятилеткагIа лаьрхIачул 1,5-зза дукхагIа.

Нах кхачан продукташца Iалашбелга тоадечарча вай таронех пайда нийбелга юхатеттаяш, обществера социальни озаденна хилар тIера дIадаккха новкъарле еш йолча мехка агропромышленни комплекса керттерча проблемашта кхы а дукхагIа низ тIабахийта декхарийла да вай. Из эггара хьалха доагIаш да юртбоахама бийдал дIакхахьийтара, чакхъяккхаран лоаттаран. Астрономически таьрахьага кхоачаш йов из. Юрто хьайоаккхачох дIъьлагIа дола дакъа гаргга дIакхачац нахага.

Цу даькъе дергдарий йоккха программа йовзаш я. 1987 шера октябре лаьрхIа хьежаб цунга. Цу хана де лерхIа керттера дар — промышленноста чакхйоахаш йолча отраслей структура кIоаргга хувцилга Iалашдар, керттера низ цун материально - технически база чIоагIъяра тIабахийтар. Правительствос тIайицача решенегIа из программа кхоачашъярга 77 миллиард сом дIадахийта лерхI. Юртбоахама бийдали кхачан продукташи чакхъяхара, лоаттаяра, дIакхахьийтара индустри дукхадолча даькъе практически юхахьакхолла езаш да вай. Дагадохийта безам ба са — бийдал йоврийоацаш чакхъяхар, отходаш йоацаш йола технологеш юкъейоалаяр дегIадоваладара чотагIа 1995 шерага кхы тIа а яккха еза 40 миллиард сомага кхоачаш е мехка тIакхетача кхачан товарех 60 процент продукци.

ХIанз боккъонца юхахьожаш да юрта боахаме мелиораци яра дешага. Дуккхача шерашка хиннача системо йоккхача затраташка кхоачавора, ловш йола результаташ а ца хулаш, дукхагIдолчоа Iалама зе дора. Цу хьакъехьа Iалаьмате нийса я мелиорацен хин боахамен Министерства хиннача кулгалхой адресагIа яь критика. Хин боахама дерригa дешаш цхьан кара хила йиш па хилара хьакъехьа СССР Министрий Совето цунах выводаш а яьй. Цу министерствох духхьал гIишлон организаци хила еза. ГIишлон объектех аьлча, укхаза заказчикаш хила еза колхозаш, совхозаш, союзни республикаш, вешта аьлча, лаьттанна фу эш дикагIа ховш яраш. Духхьал юкъарпаччахьалкхени республикашта юкъерен лоархIам бола проблемаш мара йита йиш яц центре.

Цу дерригача лоаттамегIа тIера ца доалаш болх баро бухсоцаш кхойтталагIча пятилетке кхачан товараш арахецилга шера 200 миллиард сомага кхоачадергда е дIадахача шераца нийсдича — 70 миллиард сом гаргга дукхагIа. ХIара шера тIакхетар 5 процентал кIезигагIа доацаш ца хуле из дулургдац. Из дича мара реальни хувцамаш хургдац кхачан рынке.

Мохк кхачанца Iалашбелга овлангара тоадара тIадерзадаь кердача правительства декхараш аграрникаша халкъа депутаташа Съездага даьча кхайкарала тIера хьаэца деза, аьнна, лерхI аз. Дерригача дунен тIа санна, ахархочох лоархIаш а сий деш а йола фигура хьаергйола кодекс я из. Дерригa де деза вай обществе сий дола моттиг цо хьалацара. (ТIоараш тох). Материальни Iалашо, быт, медицински гIулакх делга, образовани, культура чу а лоацаш долча цун вахара социальни хьалашка а доагIаш да из. Къахьегама хьалаш, производственни инфраструктура, техникаца Iалашо елга а чулоацаш долча юхе мел дисачунна доагIаш да из. Вешта, городе вахачун тахан долаш мел долчунна.

Баха нах кхачан продукташца Iалашбелга тоадара юкъе лоархIам болаш дакъа лаца декхарийла да экономика кхыдола доакъош а. Эггара хьалха из доагIаш да белгалдаьха декхараш кхочашдара дуккхадар деш долча, амма проблемаш а кIезига йоацача чкъаьрий боахам санна долча доккхачунна.

Аграрни сектора хьакъехьарча правительства балха керттера ориентаци я мехка экономика юрта эшараштa тIаерзаярах дола халкъа депутатий наказ кхоачашделга. Юртарча къахьегамхой иштта йоакхо яро мара таро лургьяц лоаццача хана кхачан продукташ йолча потребительски рынкерча гIулакхий хьал дикка хувца.

V. Мехка финансови хьали из тоадара де дезараш. ХIанз паччахьалкхен финансови хьалах дувцаргда вай. Цунна къаьстта чIоагIа теркам тIабахийтаб Съезде. Цу лоархIамеча дешах йизза информаци хила еза депутаташка.

Общественни производства эффективность лохъяларца дувзаденна пятилетка дIадахача кхаь шера 150 млрд. сома маьха пайда боацаш дисар вай, хIаьта паччахьалкхено дIадахийтар лийрхIачул 150 млрд. сом дукхагIа да. Алхха цигара хьайоагIаш я таханара вай финансови халонаш.

Финансови ресурсаш ца тоъаш хилар цу хана меттаоттадир 103 млрд. сома маьха планал совгIа хиннача доазон арахьарча мехкашца яьча торговле доходий чотагIа. Уж яьхар доагораэнергетически ресурсашта йола дунен рынка конъюктура дика хиларах. Цу ханна розничний маьхаш 54 млрд. сом лакхдаьд. 20 млрд. сом гаргга даьккхад цар дикал лакхъяра наькъаца халкъа эшача товарий маьхаш къайлагIа айдарах. Кхы а 106 млрд. сом банковски системагара хьайийцар. Цу хана цIаккха ца хиннача боарамашка кхаьчар ахчан эмисси: лелаш дола ахча 3-зза дукхагIа хилар.

Иштта да-кх бокъонца дола сурт. ТIагIолла дIахьежача дерригa а дика дар — дIадодар хьатIадоагIачунна нийсса дар, долче, укхаза проблемаш а яцар. Цу ханна, дIадодари хьатIадоагIари цхьан боараме да яхе а, предприятешкарен доакъошкарен тIеххьардар дIадоаккхар. Уж шоаш хьадаьккхачох пайда эца таро йолаш яцар. Плаю хьахьожадечунгара дIанийккхача, хьаIоадаь дикка дукхагIдола рузкъа бюджето дIакхоаллар.

Иштта яр-кх, тIагIолла дIахьежача халкъа боахам цхьан боараме лоаттабу, аьнна, а хетийташ, хIаьта, ма дарра дийцача, къахьегама коллективай инициатива IотеIаеш хинна экономически система. Цу гIулакха къаьстта чIоагIа теркам тIабахийтар дех аз шуга, хIана аьлча, тахан мехка этта экономически хьал дукхагIча даькъе алхха уж принципаш овлангара денз хоарцаярца дувзаденна доландаь.

Из финансови хьал долаш дIайолайир вай мехко шийтталагIа пятилетка.

КIезига ха эшанзар хьалха къайла а массанешта йовза таро йоацача а цу зоне этта хьал кIоаргга а массе оагIорахьара а кхетаде. Гучадаьлар: - нагахьа санна предприятештен паччахьалкхенни юкъерча финансови гIулакхий керда принципаш кийчъяра хьадда де дезараш вай ца дой, хIанз из дош регионашта а доагIаш да, эшаш дола социально-экономически хувцамаш де могаргдац вайна, экономически реформа овлангара денз хоадаергья вай.

Цу тайпарча финансови хьале нийсделча, вай духхьала жоп дала дезар укх хаттара — эттача хьалара арадовлара малагIа стратеги хержача бакъахьа я вай.

Дувцар тайп-тайпара наькъаш. Хьалхарбар — кIезигье социальни программаш, лохде розничний маьхаш. Правительство цу даькъе чIоагIа позици йолаш яр — цу тайпара никъ цхьанна оагIорахьара тIаэца мегаргбац. ШоллагIбар — предприятешкара цар даьккхача рузкъах юхедисар хьа а доахаш, цун чотагIа паччахьалкхен бюджет меттайоалае. Хьалха иштта дора из. Из никъ а тIаэцанзар, хIана аьлча, цо экономически реформа кIийленаш йохаендаь, предприятех дола Закон телхадендаь. КхоалагIбар — доазол арахьарча мехкашкара дукхагIа кредиташ хьаэцар. Из-м чурча декхаргара арахьарэкономически декхарга довлар ма дарий. Из-м иштта а кхерамеча, кхы дIахо дахача кхы а халагIча хьале мохк оттабергболча доазонга дIакхаьчад.

Из теркал а деш, декхар оттадир: общественни производства эффективности цун интенсификацин лакхъярах когIортилга а еш, алсамйоалаш йоагIа паччахьалкхен расходаш духхьал доходаш дегIаяра чотагIа дIакъовла, из дарца мехкара финансови хьал меттадоаладе. Из дерригa а ду, доагорах дола дунен маьхаш лохлуш доагIача хана.

МалагIаш я результаташ? ХьагучогIа, шийттлагIъяр цIена пайда баннхара оттаяь планаш кхоачашъяь хьалхара пятилетка хила мегаш я. ДIайолаенна предприятей финансови хьал тоадергдола хьинаре процесс, хIанз цар доалахьа бус аханел тIех бола пайда.

ХIанз, экономически стимулировани яра фондашка диса рузкъа цу юкъе а долаш, предприятей доалахьа да 250 млрд. сом гаргга, ма дарра аьлча, карарча шера союзни бюджете дар миссел.

Цхьабакъда, белгалдаккха деза, керттерча производственни звенон финансаш чIоагIлуш хилар вайна гуш дале а, паччахьалкхен финансови хьал ирлуш доагIилга.

МалагIа бахьан долаш да из?

БIарчча хьанйщача пятилетка диъ шера паччахьалкхенна мегадац лаьрхIа хин-

(ДIахододар 3-ча оагIо тIа).

ХАЛКЪА ХЬАШТАШТА ГІУЛАКХ ДЕ

«СССР правительства бергболча балха программа хьакъехьара» Н. И. Рыжкова доклад

(Нистедоалар. Долалур 1-чен 2-чен оагІош тІа).

на пайда баккха а дІадодар тІа-тІа дегІадоагІилга соцаде а.

Пятилетка планаш оттаеча хана правительствос кхетадора дунен рынка конъюктура лохъяла тарлуга, цхьабакъда, бокъонца этта хьал кхыметтел вайна хийттачул а вогІа да. Из бахьан долаш арахьарэкономически гІулакхаш дарах хьахулар лийрхІачул 30 млрд. сом кІезигагІа хургда. Сихденна антиалкогольни кампани дІайолаяр а Іеткъар. Массанахьара хьатІадоагІар дІалаьрхІача а, пачхаьалкхен хургбола пайда 40 млрд. сома кІезигагІа хила тарлуш ба.

Цу ханна, 1986 — 1989 шерашка дІадахар лийрхІачул 62 млрд. сом дукхагІа хургда. КПСС XXVII съезда решенешка хьежжа тоъал дукхха рузкъа дІахьожадаьд мохк социальни дегІабоалабара.

Уж расходаш ца еш Іе йиш йолаш дарий вай? Оаш уйла ел—аз дІайовзийт шуга уж: духхьал унахцІено лораяра, юкъерчен лакхерчен школашка реформаш чакхъяхара, наьха тайп-тайпарча группай пенсионни Іалашо кІезиг-дукха тоаяра, ледара хьал-таро йолча дезалашкарча бераш ду новкъостал чІоагІдара, бошта еш йола материальни Іалашо тоаяра, кхыча расходашта (жилищни, производственни йоаца, кхыйола гІишлош хьалъяра дІахьожаяь капитальни вложенеш йоацаш — из белгалдоаккх аз) пачхаьалкхено 4 шера кхы тІа дІахийцар 21 млрд. сом.

Цул совгІа, 10 млрд. сом гаргга дІадахад юрта боахама кхы тІа новкъостал деш. Шоана ховш ма хиллара, 8 млрд. сом нийшар Чернобыле авари хинначул тІехьагІа. Дукха рузкъа дІадахад Армене мохк аьга хинна зе дІадаккхара. Шера 5 млрд. сом гаргга дар Афганистане вай дІадохийташ хиннар.

Геттара ирденнад ахча лелара хьал. Фуд укхаза хулаш латтар?

Юкххьанца наьха доходех. ДІадахача кхаь шера лаьрхІа хиннарел 20 млрд. сом дукхагІа я уж, цул совгІа, из дерригa а тІаккхетар 1988 шера хиннад. Духхьал алапи лаьрхІа хинначул 14,5 млрд. сом алсамдаьннад. Шоаш даьккха рузкъа *тоашта ловчча дІахьожадара йолча бокъонех пайда а эцаш. дуккхача предприятеша* бицбаьб экономически кІийле йола хьадечуннен цох доагІачуннен юкъара бувзам, пачхаьалкхен предприятех долча Закона эггара лоархІаме дІадехар телхаду цар.

Халкъа боахам, ма дарра аьлча, кийча хиланзар иштта сиха дегІаьяхкача доходашка хьежжа дукхагІа товараш арахеца а гІулакхаш де а. Из бахьан долаш потребительски рынкера хьал чІоагІа ирделар, къаьстта из хилар 1988 шерен 1989 шу долалуши. Цо инфляционни процессаш сихйир.

Иштта да-кх, новкъостий, финансийн ахча лелареи хьал. Правительство хьежай экономика финансови даьъе тоаяра программага. Из чакхъяккха лаьрхІад шин этапагІа. **Хьалхарча этапо чулоацаргда 1989 — 1990 шераш.** Аз ма аллара, цу юкъа лаьрхІад дукхагІа товараш арахеца, производственни капиталовложенеши оборонага дІадодари кІезигде, кулгалдара аппарат лелаярга дІадодар кІезигде, экономе режим чІоагІъе, кхыдола гІулакхаш де.

Къаьстта белгалъяккха еза предприятеш зе деш хилара проблема. 1988 шера материальни производства доакъошка уж (колхозаш йоацаш) 9 ззар гаргга яр. Цар даь зе меттаоттадара 5 млрд. сом нийшар. Цхьабакъда, из цу гІулакха духхьал финансови оагІув мара яц. ШоллагІйола, кхы кІезигагІа лоархІам боаца оагІув я хІанз йолаш йола уравнительни тенденцеш йиц ца яьча экономически системо цу тайпарча предприятешта дика болх беча коллективаш чотагІа яха аьттув луш хилар. Правительствос чІоагІо яьй боахам лелабара кердача хьалашка хила йиш йоаца из хІама 1990 шера дензи цІендаь дІадакхха.

Цу гІулакхаша аьттув лургба бюджетни дефицит карарча шера 29 млрд. сом, хьатІадоагІача шера — 34 млрд. сом кІезигъе.

ШоллагІча этапе — кхойтталагІча пятилетке — декхар оттадаьд финансови хьал меттадоаладаь ца Іеш, хІаьта иштта бюджета дефицит дІаяккха. Сона хетачогІа, кхойтталагІча пятилетке финансови боахам унахцІена тоабара программа оттае еза хьатІайоагІача юкъа мохк экономическии социальнии даьъе дегІабоалабара концепции керттера лостамаши кийчдеча хана, СССР Лакхехьара Совет хьажа еза цунга, халкъа депутатий шоллагІча Съезде ювца еза из.

Кооперативни болама гонахьа эттача хьалах ца аьлча валац со. Укхаза дегІайоагІа процессаш халкъо тайп-тайпара кхетаю, хІана аьлча уж вІашдухьаленаш йолаш я, унахцІенача кІийлен тІа лаьтта Іац уж, кооператорий цхьайола категореш чІоагІа нийса доаца гІулакхаш леладе гІерташ я. Рузкъа каеттар, хІама якхар, саг вІаьхий хила гІертар, духхьал шийна бола аьттув лехар, наьха хьашташ теркал ца дар... санна йола элементаш йоацача кооперацена меттаоттаде йиш йоаца зе ду цо. Новкъа дале а, вай кооперативни боламе из дерригa долаш да, нах чІоагІа раьза бац цу гІулакха. Цо дІадех цу хьакъехьа лостам белга. Общественни кхача кийчбечара, торговлера, юкъелаттача даьхьера кооперативаш дІакъовлалга, производствен бытовой Іалашо ечен сфере мара уж ца ютилга дІадехача кхаьчад гІулакх.

Ала деза, новкъостий, укхаза чІоагІа уйла е езалга, кооперацин сихха дегІаенача укх шин шера цуна тІайнжа гІоа дІаяккхара тІатеІІа а леррагІа а болх бе безалга. Из болх чІоагІа хьинар айдаь чакхбаккха беза цар Устава регистраци а еш, кооперативаш хьаеллача моттигашка йолча халкъа депутатий Советаша. ХІанз геттара йоккхий бокъонаши таронаши еннай, моттигашкарча хьалашка хьежжа обществана эшаш дола кооперативай керда тайпаш дегІадоаладара а, хІаьта иштта налогаш яхара эффективни система новкъосталца цар балха лостам телара а. Цу деша кІийле дика гуш я — социальни нийсхон принципашка хьежжа кооперативни болам дегІабоалабар.

VI. Инвестиционни процесс вІаштІехьъяккхара керда наькъаш. Новкъостий депутаташ! Инвестиционни политикана геттара чІоагІа критика яьй. Из дош кІоаргга дашха деза вай, гаргтарча хана этта ситуаци йохаяраи хьал тоадараи.

ХІанзарча ханара инвестиционни политика принципиальни белгалонаш реформа чакхъяьккхачул тІехьагІа предприятешта йоккхий финансови ресурсаш дІаенна хиларах латташ я. Иштта, 1986 шера пачхаьалкхен капитальни вложеней юкъерча боараме предприятей шоай средствай чотагІа инвестицей удельни дакъа 3 процент гаргга хинна дале, 1989 шера 41 процентага кхоачаргда. Цо инвестиционни процесс вІаштІехьйоаккхилга овлангара хувц.

ГІишлон комплекса доал деча бокъонца хувцамаш де дезача хьале кхаьчаб мохк. ТІехьъяьнна лелаьяча централизацес республиканскии моттигерчен органий инициатива йийхка хиларал совгІа, таро лацар биззача боараме цар хьашташ теркалде, иштта а региональни таронех пайда эца а. Кхы кІезигагІа лоархІам болаш дац республикай бехктокхам лохбаь хилар.

ГІишлон производствана кулгал деча децентрализаци е аьнна решенеш тІанийцаяр. Кулгалдара функцеш союзни республикашта дІаеннай. Цу юкъеягІац Российски Федераци. ХІана аьлча, укхаза керттера подрядни балхаш кхоачашдераш союзни министерстваш йоландаь. Амма, вахаро хьа ма хьоккхара, укхаза а цу тайпара гІулакх чакхдаккха деза. Иштта, союзни республикашта дІаденнад керттерча даьъе гІишлон материалаш хьаяра гІулакх. Цу тайпара гІулакхаш леладелга кердача региональни политика принципашца дІа ма деххара да.

Из иштта дале, хьал хІанз а чоалхане да. ХІанз гІишлош хьалъеча гІулакх деш йолча боахама механизмо цІендаь дІадаьхадац хьалха леладаь валаца дувзаденна тІулакхаш, балхаш ханнахьа а дика дара а ледара воздействи ю.

Пятилетка йоалуча хана, гІишлоний фронта доазув оттадар духьа, цхьан юкъа мара пайдане ца хинна чІоагІа административни гІулакхаш юкъедоаладир, из ца дича дала а ца доалаш. ТІехьагІо, экономически методашка даьлча, боахама механизм лерттІа ца хилар бахьан долаш дІадахача шерашкара хьал юхахьахилар. 1985 шераца духьал нийсдича 1988 шера министерствашa чІоагІъяь е предприятеша шоаш планаш чІоагІъеш керда хьалъе лаьрхІа гІишлош юха а 31 процент дукхагІа хиннай.

Иштта, юха а дІа-юха йоаржайир капитальни вложенеш. Объекташ хьалъеча нормативагІа йоагІаш йолчул шозза дукхагІа ха йоаю.

Хьалъе йолаяь, хьал ца еш юса гІишлош дуккха-дукхагІа хулаш латт. Дуккха йола мощносташ болх бе йолаялийтара заданеш массаза яхар санна кхоачаш ец яц. Из бахьанце, халкъа боахам кхойттлагІча пятилеткага бода пхе шера планагІа лаьрхІа хинначул дукхха кІезигагІа производственни потенциал йолаш.

Хургйолча правительства инвестиционни политике геттара чоалхане декхараш кхоачашде дезаргда. Мехка финансови хьал теркал а деш, таронаш тахкаро хьахьокх, массе тайпарча финансированe чотагІа хьатІайоагІача пятилетке инвестицей юкъара боарам 10 процентал дукхагІа лакхбала йиш йоацилга. Цунца цхьана, халкъа боахаме хьалхарча даьъе, капитальни гІишлош хьалъеча а деш, доккхий структурни хувцамаш де деза.

Хьалхардар. Социальни декхараш кхоачашдара овлангара хийца тІаерзае еза вай экономика, цу гІулакха мехка ресурсащца йоккха экономически маневр е еза. Практически из да социально-культурни сфера материальни база чІоагІъяра хьожаеча капитальни вложеней массадола тайпаш сихагІа дегІадоаладара хиланза даргдоацар. Расчеташа хьахьокхача тайпара, инвестицей юкъерча боараме цар дакъа халкъа боахаме кхойттлагІча пятилетке 34 процентага кхачалца лакхдала тарлу, шийттлагІча пятилетке 26 процент мара ца хиннача, хІаьта укх пятилеткаца нийсдича цун дегІадар 1,5 дукхагІа хургда.

ШоллагІдар. Аграрни комплексе, къаьстта цун социальни сфере йолча инвестицешта приоритет хьае еза.

КхоалагІдар. ДІахо хургйолча хана керттера низаш сага хьашташ кхоачашдеча экономика мел йолча сферай отраслашка овлангара реконструкци яра тІадерзаде деза.

Халкъа боахама капиталоемки базови отраслаш Іалашъелга кердаяккхарах лаьца аьлча, цуй масштабаш белггала кІезигъе а, цуига хьежжа, болх беш йолча производственни потенциала эффективность сихха дегІайоалае а езаргья, беррига халкъа боахаме балха Іаткъаш хила тарлу, из теркал ца дича даргдац вай, проблемаш иштта укхаза яле а.

Ховш ма хиллара, цу хьалашка инвестиционни программа вІашагІйоллача хана деш дола гІулакхаш цІенхаштта де деза. Цхьайола йоккхий проекташ, цхьацца йола отраслаши регионаши дегІаярах йола решенеш кхоачашъяра ханаш юхасцае е гаьнаяха езаргья. Уж кхоачаш яр геттара чоалхане гІулакх да, хІаьта из процесс геттара хала а я. Укхаза дІааьлча кхоачам ба, хьалхе яьча расчеташа хьахьокх къаьст - къаьсттача гІирсашкен объекташкен дІайохьийтача инвестицей боарам 27 миллиард сомага кхачалца лохбе йиш йолга.

ХІаьта союзни республикашца цхьана кхоачашъянза яргьяц хьалйяь яланза йола гІишлош кІезигъяра тІадерзадьча гІулакхий комплекс. Из вайна чІоагІа эшаш да. Хьалхарча даьъе из де деза, капитальни вложенеш цхьа бахьан а алсамъяьхача, керттера фондаш болх бе йолайолийталга холуш дегІайоалае йиш йоландаь.

Инвестиционни гІулакхаш деча структурни перестройка яра гІулакхаш кхоачашдарца цхьана гІишлон призводстве массайолча дикала характеристикаш тоаяра тІаерзаьча принципиально кердача боахама механизмах пайда эца беза. хІана аьлча, таханарча дийнахьа йолаш яр дикка доккхий кхоачамбоацараш долаш йоландаь.

Капитальни гІишлош еча дуккха кхоачамбоацараш нийслу финансировани яра даьъе вайцига хьахиннача практиках, цунга диллача, гІирсаш хьалдара эша ахча къахьегаш хьа а ца доаккхаш, лакхе латтача организацей лоІамагІа хьахьежадеш да. Ахча, ма дарра аьлча, ший да волаш хила деза. Иштта хилча мара цох бокъонца пайда эца таро хургьяц.

ГІишлош хьалъеча экономически механизма керттера положенеш вІаштІехьъяьхай. Шеко яц, массайолча республикашта хетаращца нийсъяь, тоае езаш уж йолга.

Правительства кердача составо йоагтІаш йола выводаш ергья Съезде нийса а цІенхашттта а яьча критиках. Капитальни гІишлош хьалъеча вай кхача деза цивилизовани боарамга. Итташ шерашта, бІаьшерашта лаьрхІа объекташ я вай хьалъеш яраш. Духхьал цар мара хьахьоккхаргбац вай ханарча общества интеллектуальнии техническии боарам.

VII. Іилман-техническ прогресс сихъярен сага лела аьттув бола среда хьаярен проблемаш. Новкъостий депутаташ! Лоацца дувцаргда аз Іилмеи техникеи дегІаяра проблемех. Халкъа боахама Іилман-технически боараме нийслуш да цхьатарра ца хиларн контрасстности. Цхьан оагІорахьара — Іилмани техникан цхьадолча доакъошка доккхий толамаш дахар, хІаьта вокх оагІорахьара — тахан вай кхетадеча тайпара лаьрхІача нийсачоа духьала латташ дола, дукхача доакъошка кІоаргга Іилмани технологическии даьъе тІехьадисар.

Бахьанаш укхаза объективни а субъективни а порядкагІа да, бакъда, царех керттердар — боахам лелабара механизмах доал. Цунца яц моллагІа коллектив кердадар лаха хьалхьоаеш йола, Іилманен техниканен карагІдаьнараш кара ца дерзадича материальни дика хьал хила йиш йоацача кхоачадеш йола мотивационни система.

Іилмани конструктивнии балха сфере кІоаргта хозрасчети самофинансировании яра нийса никъ лелабеш хила деза вай. 1988 шера девз цу тайпарча хьалашка болх беш хиннай 23 отраслера Іилман учрежденеш, карарча шера — ерригаш а цу наькъашка йоал, академически, вузовски учрежденеши оборонни комплекса Іилман организацеши царца а йолаш.

Цу хана къаьстта чІоагІа лоархІаме да, фундаментальни а прикладной а Іилман балхаш дегІадоаладара бюджетни финансированиерца хоздоговорнирца тарьяра кІоаргга экономически ларда тІа латта никъ лохалга. Бокъонца къыта ховш да Іилман учрежденеш боахам лелабара кердача хьалашка йовлара Іаткъаш пачхаьалкхенъюкъара, къамий юкъара лоархІам бола перспективни фундаментальни разработкаш вІалла а хила йиш йоацилга. Уж хьалха а санна финансировани еш хургья керттерча даьъе госбюджета чотагІа.

Отраслевой Іилман организацеша кердача хьалашна шера баьча балхо хьахьекхар экономически механизмана юкъейихьа принципаш, бІарчча хьайийцача нийса йолга. Бакъда, цунах йоахка-м йоахк цхьайола негативни моменташ, масала, ца доагІаш алапеш лакхдаро, Іилман-технически продукце маьхаш лакхдаро поисковни балхаш а Іилмана кІийле хьаяра, деш дола балхаш а кІезигде безам оттийт. Цхьабакъда, уж духьаленаш дІайоахалургйолаш я. Керттердар да тахан деррича дунен тІа хулаш латтача дегІаахара процессаш тІа сихагІа мохк баккхар. Эггара хьалха из доагІаш да доазол арахьа сихха дегІайоагІаш йолча технологически революцена. Укхаза а эшаргда дукха низаш, вай Іальмате йоккха интеллектуальни потенциал вІашагІтеха цунна тІаерзаяр.

Новкъостий! ЧІоагІа кхоххам эттаб мехка сага лела аьттув бола среда хьаярца ювзаенна проблемаш бахьан долаш. Экологически кхерамзленна тІехьа баьржа болам тІехь-тІехьагІа ирлуш социально-политически лостам тІа боалаш латт.

Массови информаце средстваши баха нахи укхаза сихбалар дика кхетадеш да. Хьалха вай йолаш яцар хьадда йолча регионашка экологе дешаш общественностага дувцийта увттадеш йола практика.

Белгалдаккха доагІа, болх беш йола дикка дукха предприятеш, къаьстта 30-ча, 40-ча, 50-ча шерашка эксплуатаци е йолаялийтараш, дукхагІча даьъе экологически нормашка хьежжа яцар. Болх бе йолайолийтача дуккхача кердача предприятешка а технологически процессаш тІехьаюсаш я хІанзарча хано дІадехарел. Из бахьан долаш цхьайолча, йоккхнйча промышленни центрашка экологически хьал чІоагІа аьттув боацаш нийсденнад. Алхха фега арахкуьса зене веществаш тахан 100 миллион тонн я.

1985 — 1988 шерашна правительства соцамаш тІанийцад Байкален Ладожски Іамен Іалама ресурсаш лорарияра а царех рационально пайда эцара а хьакъехьа, городашка Челябинске, Магнитогорске, Карабаше, Фергане, Кемерове, Салавате, Стердитамаке, Тольятте, кхычахьа фо а хин объекташ а бІехъелга соцадара кхы тІа де дезарий хьакъехьа. Совцадаьд Къулбаседехьара сибирски хиш кхыча оагІорахьа дерзадарца дувзаденна, Ржевски гидроузел хьалъярен Волга — Чограй яха канал даккхарен балхаш. Комплексни решени тІанийцай Аральски форда бассейне Іалам лорадара йолча мероприятей хьакъехьа а. Кийчъеш я предложенеш Волган Каспен бассейнай хьакъехьа а. 1985 шераца нийсдича 18-негара 21 миллион гектарага кхоачаш шеръеннай заповедникаш.

Гуш ма хиллара, хІанз деш дар кІезига дац. Цхьабакъда, хьаІайна проблемаш сов дукха я этта дола экологически хьал лоацца ча ханашка тоаде Іальмате хала долаш. Цу гІулакха дикка дукха ахчани материальнии ресурсаш эшаргья. Иштта, хьалхагІе а яьча расчетегІа, Іалам лорадара йолча дуккхача хана лаьрхІача пачхаьалкхен программа проект кхоачашъяра, хиланза даргдоаца мехка производительни низаш дегІадоаладеш хилча кхаь пятилеткагІа 135 миллиард сом хьожаде деза, вешта аьлча хІара пятилеткана юкъера лаьрхІача 45 миллиард сом, карарча пятилетке 15 миллиард мара доацача. Амма дош алхха финансех лаьтта Іац. Цу тайпара средстваш караерзаяра дегІайоалае еза гІишлон организацей специализировании мощносташи, хІаьта, гучох, эггара чоалханегІа дар — экологически цІена технологеши йоагІ-йоагІаш йола оборудовании хьаяр.

Общественносто тахан хьалгІеттаеш йолча ерригача ирача проблемех эггара хьалхарча плане латт атомнии гидроэнергетикан дешаш. Царех дукха депутатски запросаши дехараши тхога хьакхьчад. Цу тайпара нах сагота хилар мичахьара хьадоагІа кхетадеш да. Из Чернобыль, шаьрача моттигацкара гидростанцеш, и, -нх, дІ.-яраш. Уж дешаш кІоарга а принципиальни а да, мохк дІахо дегІабоалабара юкъарчал доацаш доагІаши. советски наьха вахара хьала духхьал Іаткъаши уж хиларах къаьстта дувца доагІаш а да. Тхона хетачох, йоагІ-йоагІаш йола коррективаш юкъехьа еза Дуккхача хана лаьрхІа йолча СССР энергетически программана, хІаьта из СССР, Лакхехьарча Советe ювца а деррига халкъага ювцийта оттае а еза. (ТІоараш тох).

Иштта цІаьхка а лаьрххІа хьажа деза Чернобыле аварi хиннчул тІехьагІа Белоруссе, Украине, Россе эттача хьалца дувзаденнача дешай ерригача комплексага.

Лоацца аьлча, мехка хьалхашка латта экологически проблемаш къоастаяра тІаерзае еза ерригa производственно-технически, интеллектуальни потенциал, академически, вузовски, отраслевой Іилман яр а йолаш. ГІана тІехьа гІа боаккхаш мехка ерригача регионашка экологически хьал тоадарга кхоачаргдолаш леладе деза гІулакх.

Новкъостий!

Правительства балха кІийле масса хана хургья паргІатон конституционни бокъонаши, хІара советски гражданина сий кІоаргга лархІар, общества, тайп-тайпарча социальни а демографически а группай консолидаце принцип чІоагІа лелаяр. Мехка чІоагІъеннай центробежни тенденцеш, каст-каста хул шеко йолча лостамагІа еш йола забастовкаши митингаши, хьалхьею националистически уйлаш. Укхаза а ала безам ба са белггала: сага бокъонаш телхае йиш яц къаман е моллагІча кхыча признакагІа, хилийта йиш яц анархи бехктокхам боацаш хилар, къахьегама ритм юкъагІа яхар, зуламаши коррупции дегІаахийтар. Правови ларда тІа ерригa демократически паргІатонаш лора а еш, керда правительство чІоагІа латтаргья законностеи общественни порядкаи атмосфера мехка хьаяра, цу даьъе правоохранительни органий болх чІоагІбарен, эргабаьккха тоабарен ларда тІа.

Мехка сихха дегІайоагІа демократизаце процесс. ХІаьта тІехь-тІехьагІа наьха вахара керда сфераш чу а лоацо. Демократически юхьигаш чІоагІа юкъейоагІа вай хІара дийнахьарча вахара. Из доагІаш да производствана а, культурана а, гражданаш вІаши дІа-юха ласташ хилара а.

Лоацца аьлча, дегІаахара кердача тайпага балара халача ханах чакхбоалаш болча мехка тІехь-тІехьагІа сихагІа хьахул саг Іоткъама кІалхарваккхара унахцІена процессаш. Бакъда, обществa цу хьала диалектика демократически юхьигашца цхьана псевдодемократически процессаш а дегІайоагІаш я. Уж чІоагІа воча оагІорахьара Іаткъ паччахьалкхенерча хьала стабильноста, толхаю дисциплина, нийса гІулакхаш леладара меттел обществе порядок телхаярга кхоачаду гІулакх. Болх тесса беш, бехктокхам ца лоархІаш хилар, элементарни дІадехараша гІожача тайпара телхадар бахьан долаш мехка дІадоладаь дика гІулакхаш чакх ца доалаш дус.

Дуккха нах а боабеш трагически моттигаш нийсъеннай вайна. Из дерригa а дукхагІча даьъе хул тІадиллача гІулакха бехктокхам боацаш, эхь-эздел доацаш из леладеш хилар бахьан долаш, хІаьта цхьайолча хана сага элементарни декхар кхоачаш ца дар бахьан долаш а.

Вай обществa вахарера цу тайпара явленеш дІайоахача вай, шеко а йоацаш толам боаккхаргба, нагахьа санна деррига халкъ цу гІулакха тІадерзаде.

Парте, эггара хьалхарча аргІанара декхар санна обществана демократизаци елга а оттадаь, из дош доккха маІан долаш а цига кхетамца вІаштІехьяьккха дисциплина, кхетамца оттаяь порядок хиланза яргйоацаш а лаьрхІай, вай Іальмате боккхача мехка гражданаш, низашта консолидаци яра принципаш тІа демократически обществo, правови пачхьалкхе хьал а еш, мел эшар де дезаш ба, мохк тешаме, цхьан боарраме, ЮкъагІа ца бувлаш прогресса наькъагІа хьалхашкахьа гІоргболаш.

VIII. Керда оборонни доктрина а экономика дегІаххувлар а. Новкъостий депутаташ! Правительства балха лоархІамеча лостамех да пачхаьалкхен кхерамзле, хІаьта иштта СССР Герзашцара Низаш хьадеча юкъара кулгалделга Іалашдара дешаш.

1986—1990 шерашка план оттаеш, цу хана эттача дунен халкъашта юкъерча хьалага а вай тІема доктринага а хьежжа вай традиционно оборонага дІадодар тІаккхеталга къаман дохода дегІаахарал дикка лакхагІа долга теркал де дезаш хилар.

Цхьабакъда Советски пачхаьалкхен машарера инициативаша, герзий къаьсткъаьста тайпаш хьа ца деш соцадара, доазув оттадара хьакъехьа яьча цхьайолча договорашa, тІема оборонительни доктрина кердача принципаша бокъонца йола революционни маневр е таро елар. ХьатІадоагІача шин шера расходаш кІезигъе лархІар теркал а деш, оборонага дІадодачун юкъара экономи, чІоагІъяь йолча пхе шера планага диллача 30 млрд. сом хул.

Къамаьл а доацаш, Съездага оборона реальни расходех йола йизза информаци дІакхачийта еза. ТІаккха мара могаргдац халкъа депутаташта военни расходашка хьожачен уж оттаечен хьинаре дакъа лацара таро луш дола ше мелдар долча бесса довза. Масала, 1989 шера юкъарча расходех 77,3 млрд. сом дІахьожаде лаьрхІад:

герзаши техникеи эцара — 32,6 млрд. сом;

Іилман - тохкамеи опытно-конструкторскии балхаш дара — 15,3 млрд. сом;

эскари флоти лераяра — 20,2 млрд. сом;

тІема гІишлош яра — 4,6 млрд. сом;

эскаре гІулакх дераштa пенси далара — 2,3 млрд. сом;

кхыйола расходаш яра — 2,3 млрд. сом хургья.

Хетаргахьа, цу даннешта комментари е эшац. Вай тІатеІІа герз дехкара наькъагІа дІадаха 1995 шерага къаман доходера оборона расходий удельни дозал 1,5—2-зза кІезигдарга кхача лаьрхІа да. Хетачох, цу дешас СССР Лакхехьарча Совета балха къаьстта моттиг дІалоацаргья.

Правительство оборона эшарашка дІайохийта расходаш тІа-тІа кІезигьяра чотагІа Советски Герзашцарча Низаш дерригача эшачунца Іалашде гІертаргья, цу цхьан ханна, хьаькалера кхоачам хилара принцип кхоачаш а еш. Эскар — из советски халкъа хьакхеллар да, хІаьта из ма могга хьаллаца доагІа (ТІоараш тох).

ТІема производства сихъяь конверси яр, мукъайолаш йола мощносташен ресурсашен социальни а экономически а декхараш кхоачашдара тІаерзаяр из геттара чІоагІа динза даргдоаца гІулакх да. Цу тайпарча гІулакхаша (1,5—2-зза) дукхагІа агропромышленни комплекса, яйгача промышленноста, торговлена, общественни кхачан лаьрхІа оборудовани арахеца таро лу.

Цу тайпарча гІулакхаша укх шера оборонни комплекса производства структуре хувцамаш дарга кхоачадаьд. Укхаза граждански продукци арахецилга тІаккхетара темпаш тІема яраш арахецарал шозза лакхагІа я.

Конверсе ший воздействеца оборонни комплекса производства структура хувц. Нагахьа санна тахан отраслашка юкъара арахецача граждански продукце удельни дозал 40 процент яле, ер пятилетка чакхйоалаш из 46 процент хургья, хІаьта 1995 шера — 60 процент совгІа.

Оборонни доакъошта тІадиллад халкъа боахама социальни эшараш кхоачашдара переориентаци яра решенеш керте а лаьца сихха граждански продукце керда дуккха Іилма эшаш дола тайпаш, чоалхане бытовой товараш хьаделга Іалашде.

Хьалхарча даьъе из доагІа медицински техниках. 1989 шера из оборонни доакъой предприятеша 240 млн. сомага кхоачаш хьаергья, хІаьта перспективе хІара шера 1 млрд. сома маьхал кІезигагІа йоацаш хьаяргa дІакхоачадергда. Инвалидаш бе-беча медицински техникаца Іалашбечара, къаьстта чІоагІа ирал, хІаьта иштта Съезде геттара нийса а чІоагІа новкъа а хеташ йийцача протезировани ечара халонаш теркал а еш, Министрий Совето дукха ха йоаццаш уж космоса даьъе болх беча керттерча предприятеша арахецаргйолаш дІаяларах решени тІанийцар. (ТІоараш тох).

Оборонни комплекса дикка дукхагІа дола дакъа культурно-бытовой лоархІам болча товарашца баха нах Іалашбеча юкъекхахьа деза. Тахан «оборонщикаша» уж товараш шера 30 млрд. сомага кхоачаш арахец, е вешта аьлча, мехка дерригa арахецачох 22 процент. 1990 шера тІаккхетар 33 процент хургда. Оаха лерхІачох, кхойттлагІча пятилетке комплексо уж товараш 250—270 млрд. сома маьха хьадергда, хІаьта цо укх пятилетке декхараш шозза лакхдергда.

Сона хетачох, укхаза къаьстта теркам тІаоза беза оборона а халкъа боахама а хьашташ кхоачашдара космически техника хьаяреи цунах пайда ийбареи санна долча деша. Из де деза оборонни гІулакхашта дІайохийтача расходий хьакъехьа деш санна. Съездага дІайовзийта еза вай космически программаш кхоачашъярца ювзаеннача затратех йола даннеш.

ХІаьта, малагІа средстваш дІахьежаю уж кхоачашъяра? Аз миллиардий сомашца цифраш йоалаергья. Уж ераш я:

халкъбоахами Іилман космоси — 1,7;

тІема космос — 3,9;

дуккхазза пайда эцара лаьрхІа йола «Буран» яхача космически система — 1,3;

деррига — 6,9 млрд. сом.

Хаттар отт — цу затраташа шоаш бакъйой - хьогІ. аьле. Цу хьакъехьа ала йиш я, оборона Министерства специалистий расчетагІа духьал тІема лоархІам бола космически программаш кхоачашъяро, вай Герзашцарча Низий тІема эффективность—1,5—2-зза лакхъергья, аьнна.

Цунца цхьана ханна керттердар латт космически техника карагІдаьнараш халкъа боахама гІулакх де тІадерзадарах цар социальни хьашташ кхоачашдара тІаберзабаь лостам чІоагІбарах. ХІаьта укхаза геттара йоккха тароаш я. Хьаэцаргда вай духьал цхьа дош — телефонизаци. Долаш долча традиционни наькъашца вай из проблема, вай мехка хьалашка кхы а дуккхача шерашка къоастаергьяц. Космосо вайна кхыча, сихагІа болча наькъ тІа гІолла даха таро лу, масала, хІанз мехкара 94 процент нах чулоацача телевиденеца даьча тайпара.

Иштта аз цхьаькханех а аргда. Перестройка лоІамагІа а гласность дегІаккхуварца а овлангара хувцалургья оборонни дешаех решенеш увттаяреи тІанийяреи процедураш. Царга къамаьл а доацаш, пачхаьалкхен план а бюджет а ювцача порядке хьожаргда.

Халкъа хьалхашкара вай керттера декхар латт кІоаргга уйла яьча, массе а оагІорахьара техка арахьара политика кхоачашъяра кІийлен тІа советски наьха хІанзарча, тІехьа тІадоагІача ноахалашта маьрша вахара хьалаш Іалашдарах. Шеко а йоацаш, советски машарера инициативаш дегІаухаргья, дунен халкъашта юкъера отношенеш радикально тоаяра никъ дІахо йодача хана хьинаре дегІабоалабергба. Правительствос ший лоархІамегІдола декхар лоархІ из никъ тІатеІІа вахаре чакхбаккхар, массадолча мехкашта юкъера тешама, дІа-хьа яхар кхетадара, вІаши гІулакхаш леладара лоІам чІоагІбара долча цу дикача хІаманна ма могга гІулакх делга.

IX. Арахьарэкономически болхи мехкара валютни хьали. Новкъостий! Лоацца — арахьарэкономически балхахи мехкарча валютни хьалахи. Укхаза деш дола гІулакхаш вай экономика дукхагІа гуш хилара, ерригача предприятешта, объединенешта, организацешта, цу юкъе кооперативаш а йолаш, дунен халкъашта юкъерча къахьегаме дакъа лаца аьттув балара тІаерзаяь я.

ХІанз, массайолча предприятешта арахьарча рынке йовла бокъо еннача хана, арахьарэкономически балха юкъевахав 2 эзар совгІа саг. СССР территоре тІа я 460 гаргга цхьана болх бу предприяти. СЭВ членаш долча мехкашкарча партнерашца духхьалара бувзам лелабара тІадерзадаь 2 эзар договор чІоагІдаьд.

СССР арахьарэкономически бувзамаш дегІадоаладара стратеги кийчъяьй. Цун керттердар — торговле традиционни формашкара Іилма, техника, производства даьъе шерра дІа-хьа гІулакхаш леладарга довлар. ЛаьрхІа да экспорта структура чІоагІа хувца, цунцара кийча йолча изделей дакъа сихха алсамдаккха. Импорте керттера теркам тІабохийт реконструкции модернизации яра эша оборудовани эцара.

Дале а арахьарэкономически балха этта хьал хІанз а чоалхане да. 1988 шера, 1985 шераца нийсдича, экспорт 7,6 процент, импорт 6,3 процент кІезигъеннай. Мехкдаьттах, (1985 шера тоннах 160 сом лора, 1988 шера — 60 сом), мехкдаьттапродуктех, газах дола дунен тІара маьхаш лохдалар бахьан долаш дайнар укх тІеххьарча кхаь шера паргІатта конвертируеми валютага диллача 25 млрд. сом хул. Из — кийча йола изделеш экспорта дІакхахьийтарца меттаоттаде аьттув баьннабац.

Эттача хьало доазол арахьара продунце дуккха тайпаш ийдара кІалхардовлийтац вай. Иштта, пятилетка хьалхарча кхаь шера ийцар 31 млрд. сома маьха кхачан товараши уж хьадара эша бнйдали. Укх шера потребительски кхачан товараш эцара дІадохийтаргда 22 млрд. сом, ялати кхачеи эцара дола 5 млрд. валютни сом цу юкъе а долаш.

Платежни таронаш шоай доазонаш долаш - йоллаше, хІанз а ца доалаш доазол арахьара товараш ийдарах СССР-ах хьаьрча декхар 2-зза дукхагІа да бІарччача шера товарашен гІулакхаштеи экспорт ярах хьахулачул. Цунца дувзаденна лоаццача ханна дола кредиташ даха дезача эттад вай, укх тІеххьарча хана тІа-тІа дукхагІа а доахаш. Царех йолча проценташта дІадалара а таац хІанз мехкдаьттах хьа мел доагІар.

Правительствос кхетадора, сов доккха валютни декхар хьахьоарчадар цІенхаштта экономически а политически а тІехьленаш йолаш долга. Вай-м укхаза иштта а дунен халкъашта юкъерча практике хила тарлуча кредиташ дІатакхара эпача платежаштен валюта хьатІадаран юкъе болча 25-процентни боарамал тІехьаьннад. Цудухьа, займаш эцара дешашка чІоагІа кІирденна хьажа деза вай.

БІарчча хьайийцача, кердача правительства декхар сенах латт аьлча, из латт дуккхача шерашка искусственно хьадеш хинна вай экономика дунен боахаме йолча процессех хийраяхара хьалхьадда дІаданккхара ший болх цо тІаберзабарах. Хьалха санна, керттера теркам тІабохийтаргба социалистически мехкашца дІа-хьа леладу гІулакхаш чІоагІдара, социалистически интеграци яра.

Сай къамаьл чакхдоалаш аз аргда, вай болх бе безаргба бокъонца хувцаденнача политически хьалашка, болх бе безаргба бокъонца йолча халкъа депутатий Советашцен цар Іаьдала лакхехьарча органацеи. ХІанз вІашагІйолларгйолча правительства ший къаьстта белгало я кердача хьалашка бокъона халкъо доалдара орган а хинна из дІаоттаргхилар. ТІаккха мара хургьяц цох тІехьашка ца йоалаш халкъа лоІам кхоачашбергбола тешшаме гарант.

Парти кхы тІехьашка а яргйоацаш дІайийрзай дуккхача наьха дийна творчество из хиларах тарра, кердача бокъонца гуманни йолча принципаш тІа дегІайоагІа общество из хиларах тарра, социализма ленински концепцега. ХІанз денз дІа вай ког-гІортолга я халкъа ерригa опыти низи, политиканеи наьха хІара дийнахьарча хьашташтеи эшараштеи юкъера йохаргйоаца цхьоагІо. Селхан а тІехь сага ший инициатива, региональни башхалонаш, культурни башхалонаш, кхычар санна ца еш уйла елга, бюрократически хьисапе доалдара новкъарленаш яр. Тахан уж — вай сатувсар кхоачашхилара тешал а дог айденна хилара а керттера хьаст ба.

Со дог тийша ва, тІатеІІа а лерагІа а политически экономически эргалоний наькъагІа долхаш, вай юххера а, тІехьатетта йиш йоаца воай социальни программаш кхоачашъергйолгах. Цхьабакъда, материальни сфере де дезараш мел лоархІаме хиларах, вай доаде йиш яц эггара керттердар — халкъа культурнии духовнии тІехьале. ХІана аьлча, ший духовни материал йоаь халкъ исторически перспектива йолаш дац.

Цу даькъе аз дег тІара хьаллоац депутата Лихачев Дмитрий Сергеевича Съезде йийца позици: обществе культура ца хилча принципиальни нравственность хила йиш яц, хІаьта хила йоагІа нравственность ца хилча, социальнии экономическии законаш болх беш хилац. Лоха культура воча оагІорахьа Іаткъ общественни вахара, пачхаьалкхен балха, къамашта юкъерча гІулакхашта. Правительствос ший низ дІакхоачар дергда культура, кепайоазон, кхыйолча массови информаце средствай материальни база дегІайоалаяра, халкъа культурни тІехьален цун интеллектуальни потенциали алсамъяккхара тІаерзаяь моллагІйола пайдане инициативаш а творчески гІулакхаш а хьаллоацаргда цо. (ТІоараш тох).

Новкъостий!

Социально - экономически проблемаш дукха Іайнай вай мехка, из гуш да Съезде хулача дискуссега ладийгІача а. Уж ерригаш а цІенхаштта теркам тІабахийта безаш я. Уж къоасталургьяц берригача халкъа боахамо, хІара саго тІатеІІа а чІоагІа пайдане а болх бича мара. Вай цаІ санна дерригаш а отта деза уж проблемаш къоастаяра. Духхьал халкъ кхотадаларои цун хьакъалои мара арабоаккхаргбац вай мохк чоалханеча хьалара.

Вай Іальмате дукха болх бе безаргба советски общество кердаяккхара парте лаьца никъ чакхбоаккхаш. Пачхаьалкхене цхьоагІо ца хуле, мехка деррига халкъаш цхьана дІа ца гІорте кхоачаш булургбац из болх. СССР Министрий Совета кердача составо пайда эцаргба дІадахача шерашка ше Іоадаьча дикачох, халкъа депутатий Съездо оттадаьчох, цу кІийлен тІа перестройкан прогрессан наькъагІа мохк цахаддаш дІахьалхашкахьа бугаргба. Цох латт вай беча балха дерригa маІан. (ТІоараш тох).